

PRZEMYSŁAW GASZTOLD

Instytut Pamięci Narodowej, Akademia Sztuki Wojennej

ORCID: 0000-0003-4137-006X

KLEJDI KËLLIÇI

University of Tirana

ORCID: 0000-0001-8877-3590

PRL, KRAJE SOCJALISTYCZNE I GLOBALNE POŁUDNIE W LATACH 1955–1990. STAN BADAŃ I POSTULATY BADAWCZE¹

W okresie zimnej wojny Azja, Afryka i Ameryka Łacińska były kluczowym miejscem rywalizacji między blokiem sowieckim a obozem zachodnim. To właśnie tam najczęściej dochodziło do zamachów stanu, przewrotów wojskowych czy krwawych wojen, które często miały charakter konfliktów zastępczych, rozgrywanych otwarcie lub zakulisowo przez władze w Moskwie lub/i Waszyngtonie rękami mieszkańców tych ziem. Kraje Trzeciego Świata były także istotnym polem walki o wpływy polityczne, kulturowe i ekonomiczne pomiędzy światem kapitalistycznym i komunistycznym. Nie dziwi zatem fakt, że relacje między państwami bloku sowieckiego a Globalnym Południem od kilku lat cieszą się coraz większym zainteresowaniem środowiska naukowego. Szersze otwarcie archiwów w państwach postkomunistycznych sprawiło, że znacznie wzrosła dostępność źródeł proveniencji partyjnej, dyplomatycznej i wywiadowczej. Jediną przeszkodą w prowadzeniu badań porównawczych (oprócz pandemii) jest bariera językowa, która jednak, dzięki nowoczesnym technologiom, nie stanowi tak dużego wyzwania, jak w przeszłości.

---

¹ Artykuł powstał w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki nr 2019/35/D/HS3/03581.

Od końca lat pięćdziesiątych Związek Sowiecki wytyczał główne kierunki zaangażowania swoich satelitów w Trzecim Świecie, natomiast realizacja poszczególnych przedsięwzięć należała w dużej mierze do ich rządów, które miały na tym polu spory zakres autonomii. W rezultacie polityka PRL, z różnych względów, znacznie różniła się od form współpracy i kontaktów utrzymywanych przez inne państwa bloku sowieckiego z krajami rozwijającymi się.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie stanu badań poświęconych stosunkom państw socjalistycznych z Globalnym Południem w latach 1955–1990 oraz wskazanie pól badawczych, których poznanie może w przyszłości pomóc lepiej zrozumieć zawiłości tych kontaktów. Autorzy chcieliby także umiejscowić przedstawioną problematykę w szerszych ramach teoretycznych oraz w perspektywie badań nad zimną wojną.

W pierwszej części artykułu określono jego cezurę czasową, wskazano również na różne definicje i terminy opisujące Globalne Południe. Następnie omówiono koncepcje teoretyczne powstałe w trakcie badań poświęconych zimnej wojnie, dotyczące aktywności państw socjalistycznych, a zwłaszcza ich relacji z krajami Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej. W dalszej części pracy przedstawiono stan badań nad stosunkami państw socjalistycznych – w tym PRL – z Trzecim Światem, po czym przedstawiono wnioski i postulaty badawcze, m.in. wskazano luki w stanie wiedzy, obszary wymagające dalszych badań, sformułowano także wskazówki dotyczące przyszłych poszukiwań archiwalnych. Artykuł zakończono rekapitulacją przedstawionych w nim ustaleń.

ZAKRES CZASOWY, DEFINICJE I TERMINOLOGIA

Ramy czasowe artykułu obejmują lata 1955–1990. Pierwsza z tych dat to moment istotnej zmiany w polityce bloku sowieckiego wobec Globalnego Południa. W maju tego roku powołano Układ Warszawski, który był nową formą kontroli Moskwy nad państwami satelickimi. W tym samym roku Nikita Chruszczow stwierdził, że to już najwyższy czas, aby kraje socjalistyczne prowadziły bardziej samodzielną politykę na arenie światowej, co miało pomóc im stać się bardziej wiarygodnymi sojusznikami ZSRS². We wrześniu 1955 r. władze Egiptu i Czechosłowacji podpisały porozumienie o dostawach uzbrojenia, co stanowiło punkt zwrotny w zaangażowaniu państw bloku sowieckiego na Globalnym Południu³. W tym czasie Moskwa nie chciała jeszcze w pełni ujawniać swoich planów wobec krajów rozwijających się, dlatego umowa została podpisana przez władze czechosłowackie. PRL również wzięła udział w realizacji tego porozumienia, szkoląc egipskich marynarzy w obsłudze niszczycieli i okrętów podwodnych, przekazanych do tego celu

² P.H. Muehlenbeck, N. Telepneva, *Introduction* [w:] *Warsaw Pact Intervention in the Third World: Aid and Influence in the Cold War*, red. eadem, London–New York 2018, s. 6.

³ M. Golani, *The Historical Place of the Czech-Egyptian Arms Deal, Fall 1955*, „Middle Eastern Studies” 1995, nr 31 (4), s. 803–827; G. Laron, „Logic Dictates That They May Attack When They Feel They Can Win”: *The 1955 Czech-Egyptian Arms Deal, the Egyptian Army, and Israeli Intelligence*, „The Middle East Journal” 2009, nr 63 (1), s. 69–84.

przez ZSRS⁴. Dopiero w miarę postępującej dekolonizacji kierownictwo KPZR zaczęło coraz bardziej otwarcie i ochoczo wspomagać nowo powstałe państwa oraz niektóre ruchy narodowowyzwoleńcze. Jeśli chodzi o Polskę, ważnym wydarzeniem był V Światowy Festiwal Młodzieży i Studentów, który odbył się w okresie 31 lipca – 14 sierpnia 1955 r. w Warszawie. Dzięki niemu wielu Polaków mogło po raz pierwszy w życiu zetknąć się z przybyszami z Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej⁵. Aktywności krajów bloku sowieckiego sprzyjało kształtowanie się Ruchu Państw Niezaangażowanych, rozpoczęte w kwietniu tego roku na konferencji przedstawicieli państw azjatyckich i afrykańskich w Bandungu (Indonezja)⁶. Jako cezurę końcową autorzy wybrali rok 1990 ze względu na upadek w tym czasie komunizmu w Europie Wschodniej⁷ (w tym w Polsce) i związaną z tym wydarzeniem zmianę polityki zagranicznej państw tego regionu, w tym ograniczenie, a niekiedy wręcz zawieszenie współpracy z wieloma państwami i ruchami narodowowyzwoleńczymi Globalnego Południa⁸.

Istnieją różne terminy, którymi określa się kraje postrzegane w drugiej połowie XX w. jako stosunkowo słabo rozwinięte gospodarczo, z których część uzyskała niepodległość w trakcie procesu dekolonizacji. Badacze stosują określenia: „kraje rozwijające się”, „Trzeci Świat” (*Third World*), „świat nierozwinięty” (*the undeveloped world*), „świat niezachodni” (*the non-Western world*), „Południe” (*South*) lub „Globalne Południe” (*Global South*)⁹. Czasami wspomniane nazwy stosowane są wymiennie. W dokumentach PZPR często posługiwano się nazwą „kraje rozwijające się”, oznaczane także skrótem KR, w odróżnieniu od krajów socjalistycznych (KS) i kapitalistycznych (KK). Na potrzeby niniejszego artykułu przyjęto używanie zamiennie określeń „Trzeci Świat” i „Globalne Południe”. Zwłaszcza ten drugi termin trafnie oddaje złożoność i różnorodność „biedniejszego” świata, rozumianego w kategoriach ekonomicznych i przeciwstawionego „Globalnej Północy”, ale także „Globalnemu Wschodowi”¹⁰. W tym kontekście warto przywołać Jonathana Rigga, który zauważył, że Globalne Południe nie oznacza jedynie literalnie pojmowanej klasyfikacji geograficznej, lecz raczej stanowi sposób na podkreślenie nierówności ekonomicznych, które mają jednak pewną terytorialną spójność¹¹. Co więcej,

⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, 2386/14757, Informacja zastępcy szefa Zarządu Informacji Marynarki Wojennej ppłk. Paprockiego, Gdynia, 15 I 1956 r., k. 10.

⁵ B. Popławski, *An Illusion of exoticism: The evolution of the perception of Africa in Poland (1945–1989)*, „Journal of Central and East European African Studies” 2021, nr 1 (1–2), s. 158; P. Osęka, *Święto inne niż wszystkie. Propaganda i rzeczywistość V Światowego Festiwalu Młodzieży i Studentów w Warszawie [w:] Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001, s. 352–365; B. Kopka, *Aparat bezpieczeństwa wobec V Światowego Festiwalu Młodzieży i Studentów w Warszawie (31 lipca – 14 sierpnia 1955 r.)*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2008, nr 1, s. 209–248.

⁶ J. Dinkel, *The Non-Aligned Movement: Genesis, Organization and Politics (1927–1992)*, Leiden–Boston 2019.

⁷ Upadek komunizmu w Albanii rozpoczął się w grudniu 1990 r., ale komuniści stracili tam władzę dopiero w marcu 1992 r., po przegranych wyborach parlamentarnych.

⁸ Por. A. Kreutz, *Post-Communist Eastern Europe and the Middle East: The Burden of History and New Political Realities*, „Arab Studies Quarterly” 1999, nr 21 (2), s. 1–30.

⁹ Por. B.R. Tomlinson, *What was the Third World?*, „Journal of Contemporary History” 2003, nr 38 (2), s. 307–321.

¹⁰ M. Müller, *In Search of the Global East: Thinking between North and South*, „Geopolitics” 2020, nr 25 (3), s. 734–755.

¹¹ J. Rigg, *An Everyday Geography of the Global South*, Oxon 2007.

termin ten obejmuje nie tylko wzajemne powiązania między państwami, lecz także relacje między krajami i ruchami narodowyzwoleńczymi. Przez nazwę „zimna wojna” autorzy rozumieją, za Oddem Arnem Westadem, okres od końca II wojny światowej do 1991 r., w którym globalny konflikt między Stanami Zjednoczonymi i Związkiem Sowieckim zdominował stosunki międzynarodowe¹². Termin „socjalizm” jest w tej pracy identyfikowany z systemem politycznym, dominującym po II wojnie światowej w Europie Wschodniej, ale także z koncepcją rozwoju, wyeksportowaną na Globalne Południe¹³. Z kolei „dekolonizacja” oznacza proces uniezależniania kolonii od metropolii kolonialnych, ale również koncepcję obejmującą różne teorie polityczne, społeczne i kulturowe¹⁴.

PAŃSTWA SOCJALISTYCZNE I GLOBALNE POŁUDNIE – KONCEPCJE TEORETYCZNE

Niezbyt dotąd liczne refleksje naukowców na temat relacji bloku sowieckiego z Globalnym Południem dostarczają materiału do różnych ciekawych teorii i interpretacji. Wspomniany już Westad twierdził, że zaangażowanie Stanów Zjednoczonych i Związku Sowieckiego w Trzecim Świecie wynikało z ideologii stanowiących nieodłączną część ich polityki. Oba mocarstwa uważały się za spadkobierców koncepcji europejskiej nowoczesności i odczuwały potrzebę zmieniania świata, aby udowodnić uniwersalność swoich ideologii. Podatnym gruntem dla tej rywalizacji stały się nowo powstałe państwa w Afryce i Azji¹⁵. Zimna wojna na Globalnym Południu jest często postrzegana jako swoiste przedłużenie ideologicznej walki mocarstw, która niekiedy (np. w Angoli) przeradzała się w konflikty zbrojne¹⁶. W takiej narracji badania zazwyczaj koncentrują się na roli supermocarstw. Rola państw sprzymierzonych z ZSRS i USA, które brały czynny udział w wydarzeniach międzynarodowych, ale raczej nie poprzez spektakularne działania militarne, polityczne czy wywiadowcze, choć odnotowywana, jest bagatelizowana i rzadko stanowi pole odrębnej refleksji.

Dopiero od kilku lat możemy zauważyć zmianę w podejściu do interpretacji dziejów Europy Wschodniej, Globalnego Południa, dekolonizacji i zimnej wojny¹⁷. Coraz więcej badaczy podkreśla potrzebę ponownego zbadania interakcji bloku sowieckiego z Trzecim

¹² O.A. Westad, *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our*, New York 2005, s. 3.

¹³ J. Mark, T. Rupperecht, *The Socialist World in Global History: From Absentee to Victim to Co-Producer* [w:] *The Practice of Global History. European Perspectives*, red. E. Middel, London 2019, s. 81–115.

¹⁴ M. Kohn, K. McBride, *Political Theories of Decolonization. Postcolonialism and the Problem of Foundations*, New York 2011; W. Mazurczak, *Kolonializm – dekolonizacja – postkolonializm. Rozważania o istocie i periodyzacji*, „Przegląd Politologiczny” 2016, nr 3, s. 131–143.

¹⁵ O.A. Westad, *The Global Cold War...*, s. 4.

¹⁶ J. Foran, *Taking Power. On the Origins of Third World Revolutions*, New York 2005.

¹⁷ *Alternative Globalizations. Eastern Europe and the Postcolonial World*, red. J. Mark, A.M. Kalinovsky, S. Marung, Bloomington 2020; *Latin America and the Global Cold War*, red. T.C. Field, S. Krepp, V. Pettina, Chapel Hill 2020; *Decolonization and the Cold War. Negotiating Independence*, red. L. James, E. Leake, New York 2015; *The Cold War in the Third World*, red. R.J. McMahon, New York 2013; *The Third World in the Global 1960s*, red. S. Christiansen, Z.A. Scarlett, New York–Oxford 2013; *The End of the Cold War and the Third World. New perspectives on regional conflict*, red. A.M. Kalinovsky, S. Radchenko, Oxon–New York 2011.

Światem, zwłaszcza ze względu na łatwiejszy dostęp do materiałów archiwalnych, tak w Europie, jak i na innych kontynentach. Wykorzystanie lokalnych źródeł jest potrzebne nie tylko do poszerzenia faktografii i zbadania nowych zagadnień, lecz przede wszystkim powinno służyć do uchwycenia lokalnej perspektywy, której bardzo często brakuje w badaniach nad Globalnym Południem, zazwyczaj zdominowanych przez podejście europocentryczne. Koncepcja zimnej wojny w pracach poświęconych dziejom Trzeciego Świata nie zawsze sprzyja dobremu zrozumieniu lokalnych motywacji i decyzji o prowadzeniu polityki proamerykańskiej lub prosowieckiej przez poszczególne państwa i ruchy narodowowyzwoleńcze. Nie zawsze też pozwala dostrzec wielu mniej lub bardziej ukrytych interakcji o charakterze międzynarodowym, takich jak półoficjalne sieci lub choćby wspólne przedsiębiorstwa, które powstawały na poziomie mikro. Zjawiska te stawiają pod znakiem zapytania perspektywę zimnej wojny, rozumianej jedynie jako rywalizacja dwóch konkurujących ze sobą bloków, gdyż związki między poszczególnymi państwami komunistycznymi a Globalnym Południem bardzo często zacierały granice ideologiczne¹⁸. Dlatego coraz częściej nowe badania starają się „decentralizować” zimną wojnę¹⁹. Jak pisze Lorenz M. Lüthi, wpływy mocarstw na Globalnym Południu są zbyt często analizowane przez pryzmat interesów Moskwy i Waszyngtonu. Tymczasem zwrócenie uwagi na rolę mniejszych państw pozwala lepiej zrozumieć różne aspekty zimnej wojny, np. genezę niektórych konfliktów lokalnych i regionalnych, które zostały wprzęgnięte w rywalizację związaną z budowaniem dwubiegunowego świata. Lüthi zauważa, że niekiedy ośrodki lokalne mogły mieć ukryte cele i ambicje, nie zawsze zbieżne z polityką supermocarstw²⁰.

Z kolei według Marka P. Bradleya tradycyjne rozumienie zimnej wojny sprzyja tendencji do umniejszania znaczenia i roli odgrywanej przez państwa znajdujące się na peryferiach²¹. Inni badacze idą jeszcze dalej i podkreślają szczególne znaczenie Globalnego Południa, umieszczając je czasem w centrum analizy wydarzeń międzynarodowych. W takim ujęciu zimna wojna uosabia bardziej rewolucyjne konsekwencje rozwoju kapitalizmu niż relacje dwubiegunowe²².

W badaniach, w których za główną siłę napędową globalizacji uważa się zachodni kapitalizm, często pomijano państwa bloku sowieckiego. Tymczasem w okresie zimnej wojny państwa te utrzymywały bardzo aktywne i wielopłaszczyznowe sieci kontaktów na wszystkich kontynentach. Szczególne miejsce na mapie tych interakcji zajmowało Globalne Południe, któremu Moskwa wraz z sojusznikami proponowała przyjęcie systemu polityczno-gospodarczego alternatywnego wobec kapitalizmu. Wiele państw przyjęło ten model rozwoju, co było związane z zacieśnieniem kontaktów z ZSRS i jego satelitami:

¹⁸ A.K. Hartmetz, B. Kocsev, J. Zofka, *East-South Relations during the Global Cold War: Economic Activities and Area Studies Interests of East Central European CMEA Countries in Africa*, Working paper series des SFB 1199, Leipzig 2018.

¹⁹ J.J. Byrne, *Africa's Cold War [w:] The Cold War in the Third World*, red. R. J. McMahon, New York 2013, s. 101.

²⁰ L.M. Lüthi, *Cold Wars. Asia, the Middle East, Europe*, Cambridge 2020, s. 1–2.

²¹ Por. M.P. Bradley, *Decolonization, the Global South, and the Cold War, 1919–1962 [w:] The Cambridge History of the Cold War*, t. 1: *Origins*, red. M.P. Leffler, A.O. Westad, New York 2010, s. 464–485.

²² R. Saull, *Locating the Global South in the Theorisation of the Cold War: Capitalist Development, social revolution and geopolitical conflict*, „Third World Quarterly” 2005, nr 26, s. 253–281.

wymianą ekonomiczną, przepływem osób, idei czy choćby zwyczajów, co powinno stanowić pole dalszych badań i dyskusji nad naturą globalizacji w XX stuleciu²³.

W pracach poświęconych relacjom państw komunistycznych z Trzecim Światem pojawiły się również teorie i interpretacje, które podkreślają różnego rodzaju rozbieżności i niespójności w polityce prowadzonej przez obie strony. James Mark i Quinn Slobodian twierdzą, że relacje między Europą Wschodnią a Globalnym Południem były często wyrazem słabości bądź siły władz komunistycznych, a wzajemne powiązania nierzadko wynikały z obaw przed izolacją dyplomatyczną lub z ochrony suwerenności narodowej państw pokolonialnych, starających się balansować między dwoma blokami²⁴.

Z kolei główną osią teorii „perycentryzmu” (*pericentrism*) Tony’ego Smitha jest uwypuklenie roli państw peryferyjnych w dynamice zimnej wojny. W tej koncepcji nie tylko uczestniczyły one w głównych wydarzeniach międzynarodowych, ale wręcz je współtworzyły, będąc niekiedy siłą sprawczą transnarodowych napięć i momentów zapalnych. W tym kontekście „perycentryzm” skupia się na roli podmiotów lokalnych, które przyczyniały się do wszczęcia, blokowania, moderowania lub ograniczania rywalizacji między dwoma blokami. Teoria ta oddaje sprawczość rządziej badanych podmiotom stosunków międzynarodowych, do których można zaliczyć zarówno satelitów ZSRS, jak i kraje Globalnego Południa. Ich polityka była motywowana strachem, ambicjami, nacjonalizmem i ideologią. Podmioty te, zdaniem Smitha, nie powinny być analizowane jedynie jako pionki na szachownicy supermocarstw. Badacz podaje wiele przykładów wywierania dużego wpływu na wydarzenia o zasięgu światowym przez podmioty lokalne. Należały do nich kubańskie interwencje wojskowe w Afryce, rozłam albańsko-sowiecki czy zaangażowanie NRD na Globalnym Południu. Przykłady te stanowią właśnie perycentryczne ramy dla badań nad zimną wojną, w których odnotowuje się znaczący wpływ mniejszych krajów na politykę supermocarstw²⁵.

PAŃSTWA SOCJALISTYCZNE I GLOBALNE POŁUDNIE – CO JUŻ WIEMY?

Już w okresie zimnej wojny pojawiło się wiele opracowań, których autorzy zwracali uwagę na rosnącą rolę bloku sowieckiego w Trzecim Świecie. Większość tych prac powstała na Zachodzie, głównie w Stanach Zjednoczonych, w których prężnie działały różne ośrodki sowietologiczne. Cechą wspólną większości tych studiów jest skupienie się na polityce ZSRS, analizowanej zarówno w aspekcie regionalnym, jak i problemowym²⁶.

²³ J. Mark, A.M. Kalinovsky, S. Marung, *Introduction* [w:] *Alternative Globalizations. Eastern Europe and the Postcolonial World*, red. J. Mark, A.M. Kalinovsky, S. Marung, Bloomington 2020, s. 1–3.

²⁴ J. Mark, Q. Slobodian, *Eastern Europe in the Global History of Decolonization* [w:] *The Oxford Handbook of the Ends of Empire*, red. M. Thomas, A. Thompson, Oxford 2018, s. 351–372.

²⁵ T. Smith, *New Bottles for New Wine: A Pericentric Framework for the Study of the Cold War*, „Diplomatic History” 2000, nr 24 (4), s. 567–591.

²⁶ *Domestic Determinants of Soviet Foreign Policy towards South Asia and the Middle East*, red. H. Malik, New York 1990; R. Allison, *The Soviet Union and the strategy of non-alignment in the Third World*, Cambridge 1988; *The Soviet Union and the Third World. The Last Three Decades*, red. A. Korbonski, F. Fukuyama, Ithaca–London 1987; *The Soviet Union, Eastern Europe and the Third World*, red. R.E. Kanet, Cambridge 1987; R. Menon, *Soviet Power*

Aktualny stan badań pozwala uchwycić wielotorowe zaangażowanie Moskwy w Trzecim Świecie praktycznie od narodzin Związku Sowieckiego²⁷. Istniejąca literatura umożliwia analizę zróżnicowanej polityki Kremla wobec Globalnego Południa²⁸ oraz jego poszczególne części: Bliskiego Wschodu²⁹, Afryki³⁰ czy Ameryki Łacińskiej³¹. Sporo wiemy także o znaczeniu sowieckich dostaw uzbrojenia dla państw i ruchów narodowowyzwoleńczych³². Wymienienie wszystkich publikacji dotyczących tych problemów wykracza poza ramy niniejszego artykułu, jednak warto wspomnieć o analizach relacji ZSRS z Egiptem³³, Irakiem³⁴, Syrią³⁵ oraz strukturami palestyńskimi, zwłaszcza z Organizacją

and the Third World, New Haven – London 1986; *The Soviet Union and the Third World*, red. E.J. Feuchwanger, P. Nailor, London–Basingstoke 1981.

²⁷ *Left Transnationalism. The Communist International and the National, Colonial, and Racial Questions*, red. O. Drachewych, I. Mckay, Kingston 2019; H. Adi, *Pan-Africanism and Communism. The Communist International, Africa and Diaspora, 1919–1939*, Trenton 2013.

²⁸ *Die Sowjetunion und die Dritte Welt. UdSSR, Staatssozialismus und Antikolonialismus im Kalten Krieg 1945–1991*, red. A. Hilger, München 2009; R.E. Kanet, *The Superpower Quest for Empire: The Cold War and Soviet Support for 'Wars of National Liberation'*, „Cold War History” 2006, nr 6 (3), s. 331–352; *Troubled Friendships. Moscow's Third World Ventures*, red. M. Light, London 1993; *The Soviet Union in the Third World*, red. C.R. Saivetz, Boulder 1989; G. Golan, *The Soviet Union and National Liberation Movements in the Third World*, London–Sydney–Wellington 1988; *The Soviet Union and the Third World...; The Soviet Union in the Third World: Successes and Failures*, red. R.H. Donaldson, Boulder–London 1981.

²⁹ G. Golan, *Soviet policies in the Middle East from World War Two to Gorbachev*, Cambridge 1990; *Soviet Strategy in the Middle East*, red. G.W. Breslauer, Oxon – New York 2016; M. Hadhri, *L'URSS et le Maghreb. De la Révolution d'octobre à l'indépendance de l'Algérie 1917–1962*, Paris 1985.

³⁰ N. Telepneva, *Cold War Liberation. The Soviet Union and the Collapse of the Portuguese Empire in Africa, 1961–1975*, Chapel Hill 2021; S. Mazov, *A Distant Front in the Cold War. The USSR in West Africa and the Congo, 1956–1964*, Palo Alto 2010; R. Yordanov, *The Soviet Union and the Horn of Africa during the Cold War. Between Ideology and Pragmatism*, Lanham 2016; I.O. Natufe, *Soviet Policy in Africa: from Lenin to Brezhnev*, Bloomington 2011; S. Mosamete, *l'Afrique et la Perestroika. L'évolution de la pensée soviétique sous Gorbatchev*, Paris 2007; V. Bartenev, *L'URSS et l'Afrique noire sous Khrouchtchev: la mise à jour des mythes de la coopération*, „Outre-mers” 2007, nr 94 (354–355), s. 63–82; A. Chakroun, *La coopération soviétique en Afrique noire: des origines aux années quatre-vingts*, Paris 1992; R.G. Patnam, *The Soviet Union in the Horn of Africa. The diplomacy of intervention and disengagement*, Cambridge 1990; *The Soviet Union in World Politics. The Global Significance of the USSR; and issues in Soviet-African relations*, red. V. Kalu, Enugu 1988; M. Rothenberg, *The USSR and Africa: New Dimensions of Soviet Global Power*, Miami 1980; W. Kühne, *Die Politik der Sowjetunion in Afrika. Bedingungen und Dynamik ihres ideologischen, ökonomischen und militärischen Engagements*, Baden-Baden 1983; J. Pennar, *The USSR and the Arabs. The Ideological Dimension*, London 1973; *The USSR and the Middle East*, red. M. Confino, S. Shamir, Jerusalem 1973.

³¹ T. Rupperecht, *Soviet Internationalism after Stalin. Interaction and Exchanges between the USSR and Latin America during the Cold War*, Cambridge 2015.

³² W.H. Mott IV, *Soviet Military Assistance. An Empirical Perspective*, Westport 2001; B.D. Porter, *The USSR in Third World Conflicts. Soviet Arms and Diplomacy in Local Wars 1945–1980*, Cambridge 1987; J.D. Glassman, *Arms for the Arabs. The Soviet Union and War in the Middle East*, Baltimore 1975; M. Efrat, *The Economics of Soviet Arms Transfers to the Third World – A Case Study: Egypt*, „Soviet Studies” 1983, nr 35 (4), s. 437–456; M.N. Katz, *The Third World in Soviet Military Thought*, London 1982; M. Kramer, *The Decline in Soviet Arms Transfers to the Third World, 1986–1991 [w:] The End of the Cold War and the Third World: New Perspectives on Regional Conflict*, red. A. Kalinovsky, S. Radchenko, Abingdon 2011, s. 46–100; U. Raanan, *The USSR Arms the Third World: Case Studies in Soviet Foreign Policy*, Cambridge, MA – London 1969.

³³ A. Rubinstein, *Red Star on the Nile. The Soviet-Egyptian Influence Relationship Since the June War*, Princeton 1977; G. Laron, *Stepping Back from the Third World. Soviet Policy toward the United Arab Republic, 1965–1967*, „Journal of Cold War Studies” 2010, nr 12 (4), s. 99–118; M.M. Mahmoud El Hussini, *Soviet-Egyptian Relations, 1945–85*, New York 1987; K. Dawisha, *Soviet Foreign Policy Towards Egypt*, London–Basingstoke 1979.

³⁴ H. Shemesh, *Soviet-Iraqi Relations 1968–1988. In the Shadow of the Iraq-Iran Conflict*, Boulder–London 1992; O.M. Smolansky, B.M. Smolansky, *The USSR and Iraq. The Soviet Quest for Influence*, Durham–London 1991.

³⁵ E. Karsh, *Soviet Policy toward Syria since 1970*, New York 1991.

Wyzwolenia Palestyny³⁶. Szczególnie ważne dla zrozumienia kulisy polityki Moskwy w Trzecim Świecie są wspomnienia byłych dyplomatów i osób odpowiedzialnych za implementację jej strategii. Duża część z nich jest dostępna jedynie w języku rosyjskim, ale niektóre zostały przetłumaczone na angielski³⁷.

Warto również wskazać na bardzo istotną rolę Chińskiej Republiki Ludowej, która utrzymywała aktywne relacje z krajami Trzeciego Świata, dostarczając im broń i udzielając pomocy ekonomicznej³⁸. Po rozbracie z Moskwą na początku lat sześćdziesiątych³⁹ władze w Pekinie rywalizowały o wpływy na Globalnym Południu zarówno z blokiem sowieckim, jak i ze Stanami Zjednoczonymi, często odnosząc w tym wyścigu znaczące sukcesy. Zresztą to właśnie stanowcze zaangażowanie Chin w pomoc różnym ruchom narodowyzwoleńczym zmusiło Kreml do bardziej aktywnej polityki w Trzecim Świecie⁴⁰. W tym kontekście trzeba zwrócić uwagę także na Albanię, która pomagała Pekinowi zwalczać wpływy ZSRS⁴¹. Jej rola w tym zakresie nie została szerzej zbadana, choć pojawiły się opracowania na temat relacji władz w Tiranie ze światem arabskim⁴² i OWP⁴³. Mimo że Albania była niewielkim państwem o ograniczonych możliwościach gospodarczych, jej władze, na czele z Enverem Hodżą, starały się być aktywne i widoczne na Globalnym Południu. Przejawiało się to w intensywnej propagandzie, jak też w utrzymywaniu relacji ze środowiskami marksistowskimi na całym świecie. W Szkole Partyjnej „Władimir Ilić Lenin” uczyło się kilkuset studentów z Ameryki Łacińskiej i Afryki, wśród nich obecny prezydent Brazylii Luiz Inácio Lula da Silva i Laurent-Désiré Kabila, prezydent Demokratycznej Republiki Konga w latach 1997–2001. Po rozłamie albańsko-chińskim pod koniec lat siedemdziesiątych władze w Tiranie nadal utrzymywały relacje i często finansowały różne grupy komunistyczne, tym razem walcząc o wpływy zarówno z ZSRS, jak i z Chinami.

Badacze z ośrodków zachodnich często traktowali blok sowiecki jako monolit i w związku z tym koncentrowali uwagę na kluczowej roli Moskwy w procesie decyzyjnym dotyczącym relacji świata komunistycznego z Globalnym Południem. Z tego powodu mniej interesowali się polityką PRL, Czechosłowacji, Węgier czy NRD⁴⁴. Ponadto przeważająca

³⁶ R. Dannreuther, *The Soviet Union and the PLO*, Houndsmills–London 1998; G. Golan, *The Soviet Union and Palestine Liberation Organization. An Uneasy Alliance*, New York 1980.

³⁷ Np. Y. Primakov, *Russia and the Arabs. Behind the Scenes in the Middle East from the Cold War to the Present*, New York 2009.

³⁸ J. Eisenman, *Comrades-in-arms: the Chinese Communist Party's relations with African political organisations in the Mao era, 1949–76*, „Cold War History” 2018, nr 18 (4), s. 429–445; J. Youzhou Sun, „Now the cry was Communism”: the Cold War and Kenya's relations with China, 1964–70, „Cold War History” 2020, nr 20 (1), s. 39–58.

³⁹ Szerzej: L.M. Lüthi, *Chiny–ZSRR: zimna wojna w świecie komunistycznym*, Warszawa 2011.

⁴⁰ J. Friedman, *Shadow Cold War. The Sino-Soviet Competition for the Third World*, Chapel Hill 2015; G.A. Brazinsky, *Winning the Third World. Sino-American Rivalry during the Cold War*, Chapel Hill 2017; *Chinese and Soviet Aid to Africa*, red. W. Weinstein, New York 1976.

⁴¹ E. Mëhilli, *From Stalin to Mao: Albania and the Socialist World*, Ithaca 2017; E. Biberaj, *Albania and China: a Study of An Unequal Alliance*, Boulder 1986.

⁴² M.B. Bishku, *Albania and the Middle East*, „Mediterranean Quarterly” 2013, nr 24 (2), s. 81–103.

⁴³ K. Këlliçi, *The PLO and Communist Albania: Cold War Relations*, „Journal of Palestine Studies” 2021, nr 50 (4), s. 53–66.

⁴⁴ *Eastern Europe and the Third World*, red. M. Radu, New York 1981; A. Korbonski, *Eastern Europe and the Third World; or „Limited Regret Strategy” Revisited [w:] The Soviet Union and the Third World...*, s. 94–122; C.F. Beck, *Czechoslovakia's Penetration of Africa, 1955–1962*, „World Politics” 1963, April, nr 15 (3), s. 403–416.

większość opracowań powstałych w okresie zimnej wojny oparta była na prasie i innych źródłach ogólnodostępnych. Brak możliwości pracy z materiałami archiwalnymi oraz źródłami w postaci „historii mówionej” ograniczał w dużym stopniu możliwości rekonstruowania relacji bloku sowieckiego z Globalnym Południem, w tym uchwycenia związanych z nimi aspektów społecznych i kulturalnych, a zwłaszcza doświadczeń osobistych. W rezultacie po otwarciu archiwów w Europie Wschodniej wiele z tych prac uległo dezaktualizacji, choć część z nich wciąż stanowi istotny punkt odniesienia i podstawę do prowadzenia dalszych, pogłębianych badań.

Po upadku komunizmu w Europie Wschodniej dzieje relacji sprzymierzeńców ZSRS z Trzecim Światem były w dużej mierze pomijane w pracach historyków i politologów. Były kraje socjalistyczne aspirowały do wstąpienia do Unii Europejskiej, chcąc na nowo poczuć się częścią „europejskiej rodziny”, a naukowcy często skupiali się na szeroko rozumianych rozrachunkach z komunizmem⁴⁵. Polityczne, ekonomiczne i społeczne aspekty interakcji z Globalnym Południem stanowiły więc margines badań, mimo całkiem dobrego dostępu do materiałów archiwalnych. Dopiero w ostatnich latach powstało wiele opracowań, których autorzy opisali, w mniej lub bardziej kompleksowy sposób, różne zależności i kontakty państw socjalistycznych z krajami Trzeciego Świata. Najnowsze badania przywracają pamięć o tych relacjach, wskazując na ich transnarodowy charakter, a także na istotną rolę państw socjalistycznych w procesie globalizacji⁴⁶.

Warto w tym miejscu wskazać przede wszystkim publikacje poświęcone działaniom krajów Europy Wschodniej, które były najbardziej aktywne w Trzecim Świecie przed 1991 r.: Czechosłowacji⁴⁷, NRD⁴⁸ oraz Jugosławii⁴⁹. Państwa te utrzymywały intensywne

⁴⁵ J. Mark, A.M. Kalinovsky, S. Marung, *Introduction...*, s. 3.

⁴⁶ Por. *Alternative Globalizations...; Socialism Goes Global. The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*, red. J. Mark, P. Betts, Oxford 2022; *Warsaw Pact Intervention...*

⁴⁷ P.E. Muehlenbeck, *Czechoslovakia in Africa, 1945–1968*, Basingstoke 2016; P. Zidek, K. Sieber, *Československo a Blízký Východ v letech 1948–1989*, Praha 2009; *eidem*, *Československo a Subsaharská Afrika v letech 1948–1989*, Praha 2007; P. Zidek, *Československo a francouzská Afrika 1948–1968*, Praha 2006; J. Koura, M. Pešta, *Československo a studená válka v Africe. Přístupy, interpretace a roviny zkoumání*, „Pamet a Dejiny” 2020, nr 3, s. 3–13; P. Zidek, *Československo v konžské krizi 1959–1961*, „Historie a vojenství” 2006, nr 55 (3), s. 23–33; K. Sieber, *Československo a občanská válka v Nigérii (1967–1970)*, „Historie a vojenství” 2002, nr 51 (2), s. 267–302; J. Dvořáček, L. Piknerová, J. Záhorský, I. Tarrosy, *A History of Czechoslovak Involvement in Africa: Studies from the Colonial Through the Soviet Eras*, Lewiston, NY, 2014; J. Opatrný, M. Zourek, L. Majlátová, M. Pelant, *Las relaciones entre Checoslovaquia y América Latina 1945–1989 en los archivos de la República Checa*, Praha 2015.

⁴⁸ L. Maeke, *DDR und PLO. Die Palästinapolitik des SED-Staates*, Oldenburg 2017; A. Troche, *Ulbricht und die Dritte Welt. Ost-Berlins „Kampf” gegen die Bonner „Alleinvertretungsanmassung”*, Erlagen–Jena 1996; G.M. Winrow, *The Foreign Policy of the GDR in Africa*, New York 1990; J. Herf, *Undeclared Wars with Israel. East Germany and the West German Far left, 1967–1989*, New York 2016; M. Trentin, *Modernization as State Building: The Two Germans in Syria, 1963–1972*, „Diplomatic History” 2009, nr 33 (3), s. 487–505; H. Möller, *Die Beziehungen der DDR mit Entwicklungsländern – ein neues theoretisches Konzept, dargestellt anhand der Beispiele China und Äthiopien sowie Irak/Iran*, Berlin 2004; *idem*, *DDR und Äthiopien: Unterstützung für ein Militärregime (1977–1989): eine Dokumentation*, Berlin 2003; *idem*, *Die Rolle der DDR im Krieg Irak-Iran: neue Quellen (Arbeitspapier)*, Berlin 1998/1999.

⁴⁹ *Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement. Social, Cultural, Political, and Economic Imaginaries*, red. P. Stubbs, Montréal 2023; M. Lazic, *Unmaking Détente. Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, Lanham–London 2022; A. Životić, J. Čavoški, *On the Road to Belgrade: Yugoslavia, Third World Neutrals, and the Evolution of Global Non-Alignment, 1954–1961*, „Journal of Cold War Studies” 2016, nr 18 (4), s. 79–97; J. Čavoški, *Between Great Powers and Third World neutralists: Yugoslavia and the Belgrade Conference of the Non-Aligned Movement, 1961* [w:] *The Non-Aligned Movement and the Cold War. Delhi–Bandung–Belgrade*,

relacje polityczne, ekonomiczne, kulturalne, naukowe i wojskowe z różnymi partnerami z Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej. Aktywnie wspierały także rozmaite ruchy narodowo-wyzwoleńcze, m.in. Organizację Ludu Afryki Południowo-Zachodniej (SWAPO)⁵⁰ czy Afrykańską Partię Niepodległości Gwinei i Wysp Zielonego Przylądka (PAIGC)⁵¹. Wiemy również sporo m.in. o zakulisowej roli NRD⁵² i Czechosłowacji⁵³ w dostawach broni do aktorów państwowych i niepaństwowych na Globalnym Południu. Badacze mają również do dyspozycji prace poświęcone kontaktom z Trzecim Światem Węgier⁵⁴, Bułgarii⁵⁵, Rumunii⁵⁶ oraz Korei Północnej, której zaangażowanie na Globalnym Południu charakteryzowało się przede wszystkim wsparciem o charakterze militarnym⁵⁷.

W relacjach bloku sowieckiego z Trzecim Światem szczególnie istotne były kontakty gospodarcze, które zyskały na znaczeniu zwłaszcza po roku 1955⁵⁸. Oprócz pomo-

---

red. N. Mišković, H. Fischer-Tině, N. Boškovska, New York 2014, s. 184–206; J. Čavoški, *Shaping Afro-Asia and Non-Alignment: The Sino-Yugoslav Struggle for Leadership in the Third World during the 1950s and 1960s* [w:] *Breaking Down Bipolarity. Yugoslavia's Foreign Relations during the Cold War*, red. M. Previšić, Berlin–Boston 2021, s. 81–101; D. Bogetić, *Yugoslavia and the Non-Aligned Movement* [w:] *The 60th Anniversary of the Non-Aligned Movement*, red. D. Dimitrijević, J. Čavoški, Beograd 2021, s. 239–253; M. Lazić, *Arsenal of the Global South: Yugoslavia's Military Aid to Nonaligned Countries and Liberation Movements*, „Nationalities Papers” 2021, nr 49 (3), s. 428–445; J.J. Byrne, *Beyond Continents, Colors, and the Cold War: Yugoslavia, Algeria, and the Struggle for Non-Alignment*, „The International History Review” 2015, nr 37 (5), s. 912–932; J. Čavoški, *Arming Nonalignment: Yugoslavia's Relations with Burma and the Cold War in Asia (1950–1955)*, Cold War International History Project, working paper no. 61, April 2010; A. Rubinstein, *Yugoslavia and Non-Aligned World*, Princeton 1970; zob. także numer specjalny „Nationalities Papers” 2021, nr 49 (3), *Special Issue on Internationalism in Times of Nationalism: Yugoslavia, Nonalignment, and the Cold War*.

⁵⁰ *Southern African Liberation Movements and the Global Cold War 'East'*. *Transnational Activism 1960–1990*, red. L. Dallywater, C. Saunders, H.A. Fonseca, Berlin–Boston 2019.

⁵¹ A.D. Amado, *The PAIGC 'Congratulatory' Diplomacy towards Communist States, 1960–1964*, „Lusotopie” 2020, nr 19 (1), s. 54–75.

⁵² K. Storkman, *Geheime Solidarität. Militärbeziehungen und Militärhilfen der DDR in die »Dritte Welt«*, Berlin 2012; H. Möller, *Geheime Waffenlieferungen der DDR im ersten Golfkrieg an Iran und Irak 1980–1988. Eine Dokumentation*, Berlin 2002.

⁵³ P. Muehlenbeck, *Czechoslovakia in Africa...*, s. 87–123; M. Smisek, *Czechoslovak Arms Exports to the Middle East*, t. 1: *Israel, Jordan and Syria, 1948–1989*, Warwick 2021; t. 2: *Egypt, 1948–1990*, Warwick 2022; t. 3: *Egypt 1948–1989*, Warwick 2022; J. Adamec, *Czechoslovakia and Arms Deliveries to Syria 1955–1989*, „Les cahiers Irice” 2013, nr 1 (10), s. 69–81.

⁵⁴ Z. Ginelli, *Opening the Semi-Periphery: Hungary and Decolonisation*, Research Report for the Vera and Donald Blinken Open Society Archives, 1 June to 31 July 2017; C. Békés, L.J. Nagy, D. Vékony, *Bittersweet Friendships: Relations between Hungary and the Middle East, 1953–1988*, CWIHP e-Dossier No. 67, <https://www.wilsoncenter.org/publication/bittersweet-friendships-relations-between-hungary-and-the-middle-east-1953-1988>, dostęp 28 X 2022 r.

⁵⁵ J. Zofka, *Chairman Cotton: Socialist Bulgaria's cotton trade with African countries during the early Cold War (1946–70)*, „Journal of Global History” 2022, nr 17 (3), s. 438–456; V. Petrov, *The Rose and the Lotus: Bulgarian Electronic Entanglements in India, 1967–89*, „Journal of Contemporary History” 2019, nr 54 (3), s. 666–687; J. Baev, *Bulgaria and Latin America in the Cold War Years: A Case Study for Soviet Bloc Political Relations with Latin American Countries*, „OPIS” 2014, nr 14, s. 305–338.

⁵⁶ C. Stanciu, *Romania and the Third World during the heyday of the detente*, „Third World Quarterly” 2018, nr 39 (10), s. 1883–1898.

⁵⁷ B.R. Young, *Guns, Guerillas and the Great Leader. North Korea and the Third World*, Stanford 2021; *idem*, *Cultural Diplomacy with North Korean Characteristics: Pyongyang's Exportation of the Mass Games to the Third World, 1972–1996*, „The International History Review” 2020, nr 42 (3), s. 543–555; L. Choi, I. Jeong, *North Korea and Zimbabwe, 1978–1982: from the strategic alliance to the symbolic comradeship between Kim Il Sung and Robert Mugabe*, „Cold War History” 2017, nr 17 (4), s. 329–349; S. Miyamoto, *DPRK Troop Dispatches and Military Support in the Middle East: Change from Military Support to Arms Trade in the 1970s*, „East Asia” 2010, nr 27 (4), s. 345–359.

⁵⁸ L. Kawan, *La nouvelle orientation du commerce extérieur soviétique. Asie, Afrique, Amérique Latine*, Bruxelles 1958; *Economic Relations Between Socialist Countries and the Third World*, red. D. Nayyar, London–Basingstoke

cy ekonomicznej w postaci średnio i nisko oprocentowanych kredytów, pożyczek oraz bezzwrotnych inwestycji⁵⁹, swoistą formą wsparcia był model rozwojowy ZSRS i krajów socjalistycznych, który w wielu nowo powstałych państwach był traktowany jako ciekawa i niekiedy pożądana alternatywa dla systemu kapitalistycznego⁶⁰. Władze krajów postkolonialnych starały się przeprowadzić szybką modernizację i w tym kontekście doświadczenia sowieckie stanowiły obiecujące rozwiązanie. Moskwa starała się promować swój ustroj jako najbardziej odpowiedni dla biedniejszych państw Trzeciego Świata. W tym celu wysyłano do zaprzyjaźnionych krajów tysiące ekspertów i doradców, którzy mieli na miejscu pomagać, zgodnie z zasadami marksizmu-leninizmu, w przygotowaniu planów gospodarczych i realizacji inwestycji przemysłowych oraz infrastrukturalnych. Jednak kraje bloku sowieckiego starały się balansować między bezzwrotną pomocą, traktowaną jako wkład w proces dekolonizacji, a działaniami nastawionymi na osiągnięcie profitów ekonomicznych. Ich wsparcie w modernizacji gospodarek państw Trzeciego Świata obejmowało m.in. pomoc ekspercką i doradczą. Najwięcej specjalistów wysyłał Związek Sowiecki⁶¹, ale aktywne w tym obszarze były także NRD⁶² i Czechosłowacja⁶³. Pochodzący z tych krajów lekarze, nauczyciele akademicki czy architekci realizowali nowatorskie projekty w Afryce i na Bliskim Wschodzie⁶⁴. Równocześnie blok sowiecki przyjmował pracowników z Trzeciego Świata, którzy byli zatrudniani w różnych dziedzinach przemysłu, np. od 1979 r. tysiące obywateli Mozambiku pracowało w Niemczech Wschodnich, w których ludzie ci często doświadczali przejawów rasizmu, ksenofobii i nietolerancji⁶⁵. W najnowszych badaniach autorzy uwypuklają ambicje i aspiracje ośrodków władzy Globalnego Południa, które chętnie przyjmowały wsparcie od krajów socjalistycznych, ale współpraca z nimi nie była bezwarunkowa, a interesy obu stron często pozostawały sprzeczne⁶⁶.

1977; D. Meurs, P. Charpentier, *Projection économique de l'URSS en Asie du Sud-Ouest*, Paris 1985; M. Trecker, *Red Money for the Global South. East-South Economic Relations in the Cold War*, Abingdon – New York 2020.

⁵⁹ Ch. Heurlin, *Authoritarian Aid and Regime Durability: Soviet Aid to the Developing World and Donor-Recipient Institutional Complementarity and Capacity*, „International Studies Quarterly” 2020, nr 64 (4), s. 968–979; Ch.R. Dannehl, *Politics, Trade, and Development. Soviet Economic Aid to the Non-Communist Third World, 1955–1989*, Aldershot 1995; M. Rudner, *East European Aid to Asian Developing Countries: The Legacy of the Communist Era*, „Modern Asian Studies” 1996, nr 30 (1), s. 1–28; J. Howell, *The End of an Era: the Rise and Fall of G.D.R. Aid*, „The Journal of Modern African Studies” 1994, nr 32 (2), s. 305–328.

⁶⁰ A. Iandolo, *The Rise and Fall of the 'Soviet Model of Development' in West Africa, 1957–64*, „Cold War History” 2012, nr 12 (4), s. 683–704; T. Rakowska-Harmstone, *Soviet Central Asia: a Model of Non-Capitalist Development for the Third World* [w:] *The USSR and the Muslim World. Issues in Domestic and Foreign Policy*, red. Y. Ro'i, London 1984, s. 181–206.

⁶¹ D.C. Engerman, *Learning from the East. Soviet Experts and India in the Era of Competitive Coexistence*, „Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East” 2013, nr 33 (2), s. 227–238.

⁶² M. Trentin, *State-led Development: The Privileged Linkage between East Germany and Ba'athist Syria, 1965–1972*, „Contemporary European History” 2021, nr 40 (4), s. 581–596.

⁶³ A. Macková-Jůnová, *Export of Experts. Czechoslovak Academy of Sciences and Iraq in the 1960s.*, „Práce z dějin Akademie věd” 2018, nr 10 (2), s. 47–76.

⁶⁴ L. Stanek, *Architecture in Global Socialism. Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War*, Princeton 2020.

⁶⁵ U. Van der Heyden, W. Semmler, R. Straßburg, *Mosambikanische Vertragsarbeiter in der DDR-Wirtschaft: Hintergründe-Verlauf-Folgen*, Berlin 2014; J.R. Zatlín, *Scarcity and Resentment: Economic Sources of Xenophobia in the GDR, 1971–1989*, „Central European History” 2007, nr 40 (4), s. 683–720.

⁶⁶ Por. A. Iandolo, *Arrested Development: The Soviet Union in Ghana, Guinea, and Mali, 1955–1968*, Ithaca 2022.

Jednym z najważniejszych przejawów wsparcia bloku sowieckiego dla procesu dekolonizacji była pomoc edukacyjna i naukowa⁶⁷, zwłaszcza stypendia dla studentów z krajów Trzeciego Świata⁶⁸. Władze w Moskwie rozpoczęły tego rodzaju działalność już kilka lat po rewolucji bolszewickiej. Celem było uformowanie kadr, które miały krzewić marksizm-leninizm na innych kontynentach i stanowić zacząć lokalnych organizacji komunistycznych⁶⁹. Jednak dopiero po śmierci Józefa Stalina i przejściu władzy przez Nikitę Chruszczowa Związek Sowiecki rozpoczął kompleksową politykę kształcenia przybyszów z Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej, których liczba zaczęła systematycznie rosnąć od połowy lat pięćdziesiątych. Obecnie sporo już wiemy o studentach z krajów Globalnego Południa, przebywających w ZSRS⁷⁰, Czechosłowacji⁷¹ i NRD⁷², a także o szczegółowych aspektach pomocy edukacyjnej i naukowej, udzielanej niektórym państwom, np. Etiopii⁷³ czy Algierii⁷⁴. Stypendia zazwyczaj były bezzwrotne i nie zawsze trafiały tylko do osób o poglądach socjalistycznych i komunistycznych. Obok studentów beneficjentami pomocy były dzieci pochodzące z krajów Trzeciego Świata. Badacze zwrócili uwagę zwłaszcza na sieroty wojenne z Namibii, wychowywane w NRD⁷⁵ i Czechosłowacji⁷⁶.

⁶⁷ *Socialist Educational Cooperation and the Global South*, red. I. Miethe, J. Weiss, Berlin 2020.

⁶⁸ *Etudier à l'Est: Expériences de diplômés africains*, red. M. Saint-Martin, G.S. Ghellab, K. Mellakh, Paris 2015.

⁶⁹ W. McClellan, *Africans and Black Americans in the Comintern Schools, 1925–1934*, „The International Journal of African Historical Studies” 1993, nr 26 (2), s. 371–390.

⁷⁰ C. Katsakioris, *Students from Portuguese Africa in the Soviet Union, 1960–74: Anti-colonialism, Education, and the Socialist Alliance*, „Journal of Contemporary History” 2021, nr 56 (1), s. 142–165; *idem*, *The Lumumba University in Moscow: higher education for a Soviet – Third World alliance, 1960–91*, „Journal of Global History” 2019, nr 14 (2), s. 281–300; *idem*, *Creating a Socialist Intelligentsia. Soviet Educational Aid and its Impact on Africa (1960–1991)*, „Cahiers d'études africaines” 2017, nr 2 (226), s. 259–288; S. Boltovskaja, *Bildungsmigranten aus dem subsaharischen Afrika in Moskau und St. Petersburg: Selbst- und Fremdbilder*, Herbolzheim 2014; M. Matusевич, *Testing the limits of Soviet Internationalism. African Students in the Soviet Union [w:] Race, Ethnicity and the Cold War*, red. P.E. Muehlenbeck, Nashville 2012, s. 145–165; J. Hessler, *Death of an African Student in Moscow: Race, Politics, and the Cold War*, „Cahiers du monde russe” 2006, nr 47 (1–2), s. 33–63.

⁷¹ D. Hannová, *Problémoví elegáni. Arabští studenti v Praze v 50. a 60. letech 20. století*, „Acta Universitatis Carolinae: Historia Universitatis Carolinae Pragensis” 2014, nr 54 (2), s. 105–125; B. Buzássyová, *Back to Africa speaking Slovak?: „Third World” students at the Preparatory Language Centre in the city of Senec during the 1960s*, „Práce z dějin Akademie věd” 2018, nr 10 (2), s. 1–19; K. Mádrová, *Development and Strategy of the Czech Technical University's Contacts with Third World Countries in the 1960s*, „Práce z dějin Akademie věd” 2018, nr 10 (2), s. 21–44.

⁷² S. Pugach, *African Students in East Germany, 1949–1975*, Ann Arbor 2022; E. Burton, *Navigating global socialism: Tanzanian students in and beyond East Germany*, „Cold War History” 2019, nr 19 (1), s. 63–83.

⁷³ DDR-Bildungshilfe in Äthiopien. Interaktive Erkenntnisse, Erfahrungen und Eindrücke, red. E. Wisner, Berlin 2013.

⁷⁴ C. Katsakioris, *L'Algérie et les pays de l'Est: coopération éducative et formation des étudiants, histoire et héritages*, „Cahiers du monde russe” 2022, nr 63 (3–4), s. 743–766.

⁷⁵ K. Müller, *DDR-Kinder aus Namibia. Eine Metaphernanalyse im Feld der Fluchtforschung*, Bielefeld 2022; S. Timm, *Parteiliche Bildungszusammenarbeit. Das Kinderheim Bellin für namibische Flüchtlingskinder in der DDR*, Münster 2007; A. Schulze, *Unlearning Religion: The „GDR Children from Namibia” between Postcolonialism and Decoloniality [w:] (De) coloniality and religious practices: liberating hope. Proceedings of the IAPT Brazil conference 2019*, red. V. Schmiedt Streck, J.C. Adam, C. Carvalhaes, Fellbach 2021, s. 75–81; B. Arich-Gerz, *Muffling the Fimbifimbi. Namibian GDR Exile Children in Narratives and Discourses Past and Present*, „Matatu” 2018, nr 50, s. 430–443; C. Schmitt, M.D. Witte, S. Polat, *International solidarity in the GDR and transnationality: an analysis of primary school materials for Namibian child refugees*, „Transnational Social Review” 2014, nr 4 (2–3), s. 242–258; M.D. Witte, K. Klein-Zimmer, C. Schmitt, *Growing Up Transnationally between SWAPO and GDR – A Biographical Ethnographic Study on Namibian Refugee Children*, „Transnational Social Review” 2013, nr 3 (2), s. M28–M33; U. Rüchel, *„Wir hatten noch nie einen Schwarzen gesehen”: das Zusammenleben von Deutschen und Namibiern rund um das SWAPO-Kinderheim Bellin 1979–1990*, Schwerin 2001.

⁷⁶ K. Mildnerová, *Namibian Czechs: History and identity of the Namibian children raised in Czechoslovakia*, Münster 2020; P. Miškařík, *The Narrative Construction of Identity among the Namibian Czechs*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2019, t. 19, s. 121–137.

W zamyśle władz komunistycznych kształcenie studentów z Globalnego Południa miało kilka celów. Stanowiło wkład w proces dekolonizacji, umożliwiając rozwój kadr naukowo-technicznych nowo powstałych państw, które borykały się z brakiem wysoko wykwalifikowanych specjalistów. Dlatego większość stypendystów kierowano na kierunki techniczne i medyczne, rzadziej zaś na humanistyczne. Zarazem stypendia miały kształtować pozytywny obraz państw komunistycznych, a zwłaszcza propagować socjalistyczną linię rozwoju. Skala propagandy i indoktrynacji marksistowskiej była różna w poszczególnych państwach, większa w ZSRS, NRD, Bułgarii i Czechosłowacji, wyraźnie mniejsza w PRL, a jej wpływ na stypendystów był w praktyce zróżnicowany⁷⁷.

Obecność tysięcy studentów z Globalnego Południa za żelazną kurtyną to również historia bardzo bogatego życia politycznego i społecznego, często prowadzonego za kulisami, w mało sformalizowanej formie. Stypendyści angażowali się w działalność organizacji politycznych i religijnych, a ich aktywność pozanaukowa była często dyskretnie monitorowana przez lokalne aparaty bezpieczeństwa. Ich przyjazdy umożliwiły również zetknięcie się mieszkańców państw bloku sowieckiego z innymi kulturami, co przejawiało się w nawiązywaniu wielu znajomości i długoletnich przyjaźni, choć równocześnie ukazywało tendencje szowinistyczne i ksenofobiczne obecne za żelazną kurtyną, których źródła można doszukiwać się w doświadczeniach historycznych⁷⁸. Obraz Globalnego Południa w krajach socjalistycznych miał często charakter stereotypowy i kojarzył się z biedą oraz zacofaniem⁷⁹. Często ofiarami rasistowskich incydentów byli studenci z Afryki, których negatywne doświadczenia wpływały na wizerunek państw komunistycznych.

Dyplomacja publiczna i wymiana kulturalna (tzw. *soft power*) stanowiły istotną formę oddziaływania bloku sowieckiego na społeczeństwa państw Trzeciego Świata⁸⁰. Kontakty tego rodzaju nie tylko promowały dokonania krajów socjalistycznych na niwie kulturalnej, lecz także stanowiły doskonałą okazję do różnego rodzaju interakcji i wymiany doświadczeń. Problematyce tej poświęcono opracowania, dotyczące m.in. Bułgarii⁸¹ czy roli kobiet w stosunkach krajów socjalistycznych z Globalnym Południem⁸². Sporo wiemy także o kampaniach solidarności, organizowanych przez instytucje państwowe w celu wyrażenia poparcia dla ruchów narodowowyzwoleńczych i procesu dekolonizacji.

⁷⁷ C. Katsakioris, *The Socialist Countries, North Africa and the Middle East in the Cold War: The Educational Connection*, „Contemporary European History” 2021, nr 30, s. 597–612; R. Hornsby, *The post-Stalin Komsomol and the Soviet fight for Third World youth*, „Cold War History” 2016, nr 16 (1), s. 83–100; C. Katsakioris, *L'Union Soviétique et les intellectuels africains. Internationalisme, panafricanisme et négritude pendant les années de la décolonisation, 1954–1964*, „Cahiers du Monde Russe” 2006, nr 47 (1–2), s. 15–32.

⁷⁸ Por. S. Sayyid, *Islamophobia and the Europeanness of the other Europe*, „Patterns of Prejudice” 2018, nr 52 (5), s. 420–435.

⁷⁹ Por. C. Quist-Adade, *From paternalism to ethnocentrism: images of Africa in Gorbachev's Russia*, „Race & Class” 2005, nr 46 (4), s. 79–89; J. Hessler, *Death of an African Student...*, s. 33–63.

⁸⁰ F.C. Barghoorn, *The Soviet Cultural Offensive. The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*, Princeton 1960.

⁸¹ T. Dragostinova, *The „Natural Ally” of the „Developing World”: Bulgarian Culture in India and Mexico*, „Slavic Review” 2018, nr 77 (3), s. 661–684.

⁸² K. Ghodsee, *Second world, second sex. Socialist Women's Activism and Global Solidarity during the Cold War*, Durham–London 2019; Y. Gradszkova, *The Women's International Democratic Federation, the Global South, and the Cold War*, New York 2021; C. Donert, *Women's Rights and Global Socialism: Gendering Socialist Internationalism during the Cold War*, „International Review of Social History” 2022, nr 67 (S30), s. 1–22.

Niekiedy wynikały one z inicjatyw oddolnych, choć komunistyczne władze starały się zawsze kontrolować takie przedsięwzięcia. W tym celu powoływano Komitety Solidarności, które funkcjonowały we wszystkich krajach socjalistycznych, np. w ZSRS od 1958, w NRD od 1960, a w PRL od 1965 r.⁸³ Utrzymywały one relacje z ruchami narodowo-wyzwoleńczymi oraz towarzystwami przyjaźni w państwach Trzeciego Świata, organizowały wystawy, prelekcje oraz tygodnie solidarności, np. z Palestyną, Chile czy Wietnamem Północnym. Takie inicjatywy upowszechniały wiedzę na temat sytuacji na Globalnym Południu i stanowiły przykład odgórnie sterowanej mobilizacji społecznej przeciw „imperialistycznym” działaniom państw kapitalistycznych⁸⁴. Poza sferą propagandową, Komitety Solidarności angażowały się w realną pomoc, udzielaną uchodźcom politycznym, pochodzącym zwłaszcza z krajów, w których władzę przejęły skrajnie prawicowe junty wojskowe. Odbiorcami tej pomocy były m.in. osoby o poglądach lewicowych, które musiały uciekać z Chile po przewrocie gen. Augusto Pinocheta we wrześniu 1973 r. Wiele z nich znalazło azyl za żelazną kurtyną, m.in. w NRD⁸⁵.

Autorzy wielu publikacji dotyczących okresu zimnej wojny wskazywali, że kraje bloku sowieckiego aktywnie wspierały międzynarodowe organizacje terrorystyczne, działające w Trzecim Świecie. Głównym motywem współpracy miały być względy ideologiczne oraz chęć zdestabilizowania sytuacji politycznej na Zachodzie. Szczególną rolę miały odgrywać służby wywiadowcze państw socjalistycznych, które dostarczały terrorystom broni, udzielały im schronienia oraz zapewniały specjalistyczne szkolenia⁸⁶. W większości opracowań sugerowano, że Moskwa kontrolowała te relacje, zwłaszcza z organizacjami pochodzącymi z Bliskiego Wschodu⁸⁷. Odtajnienie archiwów w państwach postkomunistycznych potwierdziło istnienie niektórych kontaktów, np. między KGB i Ludowym Frontem Wyzwolenia Palestyny⁸⁸. Szczegółowa analiza dostępnych źródeł archiwalnych pozwoliła spojrzeć na relacje państw bloku sowieckiego z ugrupowaniami terrorystycznymi z szerszej perspektywy, a także zaznaczyć różnicowanie tych

⁸³ I. Goddeeris, *Between Anti-Imperialism and Anti-Communism: Poland and International Solidarity with Vietnam* [w:] *Protest in the Vietnam War Era*, red. A. Sedlmaier, Cham 2022, s. 118.

⁸⁴ P. Betts, J. Mark, I. Goddeeris, K. Christiaens, *Race Socialism and Solidarity: Anti-Apartheid in Eastern Europe* [w:] *A Global History of Anti-Apartheid. „Forward to Freedom” in South Africa*, red. A. Konieczna, R. Skinner, Cham 2019, s. 151–200; K. Christiaens, *Europe at the crossroads of three worlds: alternative histories and connections of European solidarity with the Third World, 1950s–80s*, „European Review of History: Revue européenne d’histoire” 2017, nr 24, s. 932–954; J. Mark, P. Apor, R. Vučetić, P. Osęka, *‘We Are with You, Vietnam’: Transnational Solidarities in Socialist Hungary, Poland and Yugoslavia*, „Journal of Contemporary History” 2015, nr 3, s. 439–464; T.R. Müller, *Legacies of Socialist Solidarity. East Germany in Mozambique*, London 2014; M.M. Verburg, *Ostdeutsche Dritte-Welt-Gruppen vor und nach 1989/90*, Göttingen 2012; C. Olejniczak, *Die Dritte-Welt-Bewegung in Deutschland. Konzeptionelle und organisatorische Strukturmerkmale einer neuen sozialen Bewegung*, Wiesbaden 1999.

⁸⁵ J. Maurin, *Flüchtlinge als politisches Instrument – Chilenische Emigranten in der DDR 1973–1989*, „Totalitarismus und Demokratie” 2005, nr 2, s. 345–374; R.A. Yordanov, *Warsaw Pact Countries’ Involvement in Chile from Frei to Pinochet, 1964–1973*, „Journal of Cold War Studies” 2019, nr 21 (3), s. 56–87.

⁸⁶ R.S. Cline, Y. Alexander, *Terrorism: The Soviet Connection*, New York 1984; S.T. Possony, L.F. Bouchey, *International Terrorism – The Communist Connection – With a Case Study of West German Terrorist Ulrike Meinhof*, Washington, DC, 1978; C.F. Carnes, *Soviet Intelligence Support to International Terrorism*, „American Intelligence Journal” 1986, nr 7 (3), s. 18–23.

⁸⁷ Por. C. Sterling, *Sieć terroru*, Warszawa 1990.

⁸⁸ Ch. Andrew, W. Mitrochin, *Archiwum Mitrochina*, t. II: *KGB i świat*, Poznań 2014, s. 280–287.

kontaktów pod względem okoliczności ich nawiązania oraz charakteru⁸⁹. W przypadku niektórych państw, jak NRD⁹⁰, Czechosłowacja czy Bułgaria, względy ideologiczne były istotnym czynnikiem motywującym do współpracy, natomiast w PRL wzajemne relacje oparte zostały w dużej mierze na obopólnych korzyściach finansowych, często związanych z handlem bronią⁹¹.

PRL I GLOBALNE POŁUDNIE: STAN BADAŃ

Przez prawie pół wieku władze w Warszawie prowadziły wobec podmiotów działających na Globalnym Południu aktywną, choć zróżnicowaną politykę, która w dużej mierze pozostaje wciąż słabo rozpoznana. Mimo to dorobek polskiej historiografii, a także innych nauk humanistycznych i społecznych pozwala na uchwycenie dynamiki zaangażowania PRL w poszczególnych regionach i państwach Trzeciego Świata.

Pierwsze opracowania na ten temat powstały jeszcze przed 1989 r., co nie umniejsza wartości naukowej wielu z nich. Mimo używanego w nich marksistowskiego żargonu, stanowią interesujący punkt wyjścia do dalszych badań, np. na temat relacji politycznych⁹² i ekonomicznych⁹³ Polski z Globalnym Południem, związków naszych rodaków z Afryką⁹⁴ czy ich obecności w Ameryce Łacińskiej⁹⁵.

Warto zaznaczyć, że ostatnio ukazało się sporo publikacji dotyczących relacji Polski i Polaków z Afryką i Bliskim Wschodem przed 1945 r.⁹⁶ Szczególnie ważna jest praca Piotra Puchalskiego na temat polityki II Rzeczypospolitej wobec systemu kolonialnego⁹⁷ oraz publikacje poświęcone działalności Ligi Morskiej i Kolonialnej, zabiegającej

⁸⁹ Por. P. Gasztold, *PRL, blok sowiecki i międzynarodowy terroryzm: uwarunkowania tajnych relacji w okresie zimnej wojny*, „Terroryzm – studia, analizy, prewencja” 2023, nr 3, s. 88–119.

⁹⁰ Por. L. Maeke, *DDR und PLO...*; M. Bengtson-Krallert, *Die DDR und Der Internationale Terrorismus*, Marburg 2017.

⁹¹ P. Gasztold, *Polish Military Intelligence and Its Secret Relationship with the Abu Nidal Organization [w:] Terrorism in the Cold War. State Support in Eastern Europe and the Soviet Sphere of Influence. Volume 1*, red. A. Hanni, T. Riegler, P. Gasztold, London–New York 2020, s. 85–106.

⁹² Np. W. Góralski, *Polska a kraje rozwijające się w latach 1945–1970 (problemy polityczno-dyplomatyczne)*, „Dzieje Najnowsze” 1986, nr 2, s. 61–105; *idem*, *Kształtowanie się stosunków dyplomatycznych Polski z państwami Afryki*, „Przegląd Orientalistyczny” 1981, nr 2; J. Pałyga, *Nawiązanie stosunków dyplomatycznych Polski z nowo powstałymi państwami Afryki w latach 50.*, „Przegląd Orientalistyczny” 1978, nr 2; J. Prokopczuk, *Stosunki Polski z krajami Afryki*, „Sprawy Międzynarodowe” 1964, nr 7.

⁹³ J. Prokopczuk, *Współpraca gospodarcza i polityczna Polski z krajami rozwijającymi się*, „Sprawy Międzynarodowe” 1969, nr 7–8, s. 49–60.

⁹⁴ S. Gołąbek, *Związki Polaków z Afryką do roku 1945*, Warszawa–Łódź 1978; H. Zins, *Polacy w Afryce Wschodniej*, Lublin 1978.

⁹⁵ Z. Dobosiewicz, W. Römmel, *Polonia w Ameryce Łacińskiej*, Lublin 1977.

⁹⁶ A.P. Kosowski, *Stosunki polsko-egipskie w latach 1927–1945*, Warszawa 2017; K. Banaś, *Polsko-abisyńskie stosunki handlowe w latach 1918–1939*, „Przegląd Orientalistyczny” 2018, nr 3–4, s. 265–282; J. Łazor, *Brama na Bliski Wschód. Polsko-palestyńskie stosunki gospodarcze w okresie międzywojennym*, Warszawa 2016.

⁹⁷ P. Puchalski, *Poland in a Colonial World Order. Adjustments and Aspirations, 1918–1939*, London – New York 2022; por. *idem*, *Polityka kolonialna międzywojennej Polski w świetle źródeł krajowych i zagranicznych: nowe spojrzenie (1918–1945)*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 2018, nr 7, s. 68–121.

o przyznanie Polsce terytoriów zamorskich na Czarnym Lądzie⁹⁸. Oprócz tego ukazały się wspomnienia i opracowania na temat losów Polaków, którzy w okresie II wojny światowej trafili m.in. do Afryki⁹⁹ i na Bliski Wschód¹⁰⁰. Publikacje te pokazują ich pierwsze kontakty z administracją kolonialną, miejscową ludnością i obcymi kulturami, stanowią także doskonałe źródło do analizy postrzegania przez Polaków systemu kolonialnego z perspektywy wygnania oraz imigracji¹⁰¹.

Sporo ważnych informacji na temat relacji PRL z Globalnym Południem dostarczają monografie, poświęcone historii polskiej dyplomacji, w których osobne rozdziały lub fragmenty poświęcono stosunkom Warszawy z krajami Trzeciego Świata¹⁰². Bardzo przydatny jest również informator MSZ, zawierający daty nawiązania relacji dyplomatycznych, opisy najważniejszych wizyt oraz zestawienia polskich i zagranicznych ambasadorów, co może stanowić interesujące wprowadzenie do dalszych poszukiwań¹⁰³. Wiele informacji na temat zaangażowania PRL w Trzecim Świecie można znaleźć także w serii wydawniczej „Polskie Dokumenty Dyplomatyczne”, opublikowanej przez Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.

Do najlepiej opracowanych tematów należą stosunki PRL z krajami Afryki w okresie zimnej wojny. Badaniom w tym zakresie poświęcił swoją uwagę m.in. Jacek Knopek, który przedstawił ogólny zarys związków Polski z tym kontynentem oraz przeprowadził wiele badań szczegółowych, dotyczących relacji Warszawy z poszczególnymi państwami¹⁰⁴. Relacje PRL z krajami tej części świata stały się także przedmiotem analiz i wspomnień wydanych pod redakcją Zygmunta Łazowskiego¹⁰⁵. Szczególnie cenne są wśród

⁹⁸ M. Grzechnik, *Ad Maiorem Poloniae Gloriam!* *Polish Inter-colonial Encounters in Africa in the Interwar Period*, „The Journal of Imperial and Commonwealth History” 2020, nr 48 (5), s. 826–845; B. Balogun, *Polish Lebensraum: the colonial ambition to expand on racial terms*, „Ethnic and Racial Studies” 2018, nr 41 (14), s. 2561–2579.

⁹⁹ M. Murkociński, *To Govern a Community of Refugees: Some Insights into the History of the Polish Refugee Administration in East Africa, 1942–1945*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2018, nr 4 (170), s. 119–136; A. Hejczyk, *Syberacy pod Kilimandżaro. Tengeru. Polskie osiedle w Afryce Wschodniej we wspomnieniach jego mieszkańców*, Rzeszów–Kraków 2013.

¹⁰⁰ B. Noszczak, *Orient zesłańców. Bliski Wschód w oczach Polaków ewakuowanych ze Związku Sowieckiego (1942–1945)*, Warszawa 2022; W.B. Kociuba, „Zamiast Twojego uśmiechu, Polsko, mamy łzy i uśmiech niedoli”. *Pamiętnik z Syberii, Iranu i Libanu*, wstęp i oprac. W. Kujawa, Warszawa 2020; M. Murkociński, *Polska emigracja niepodległościowa w Libanie 1943–1950 na tle uchodźstwa polskiego czasów II wojny światowej*, „Studia Historyczne” 2017, t. LX, z. 1, s. 85–106.

¹⁰¹ J. Lingelbach, *On the Edges of Whiteness. Polish Refugees in British Colonial Africa during and after the Second World War*, New York – Oxford 2020; M. Ney-Krwawicz, „Polak w Afryce” o młodych i najmłodszych uchodźcach polskich z ZSRR w Afryce w latach 1943–1945, „Dzieje Najnowsze” 2020, t. 52, nr 4, s. 25–54.

¹⁰² Np. *Historia dyplomacji polskiej*, t. 6: 1944/1945–1989, red. W. Materski, W. Michowicz, Warszawa 2010; J. Tebinka, *Uzależnienie czy suwerenność? Odwilż październikowa w dyplomacji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1956–1961*, Warszawa 2010; *Historia dyplomacji polskiej X–XX w.*, red. G. Labuda, W. Michowicz, Warszawa 2002.

¹⁰³ *Stosunki dyplomatyczne Polski. Informator*, t. 4: *Afryka i Bliski Wschód 1918–2009*, red. K. Szczepanik, A. Herman-Łukasik, B. Janicka, Warszawa 2010.

¹⁰⁴ J. Knopek, *Stosunki polsko-zachodnioafrykańskie*, Toruń 2013; *idem*, *Stosunki Polski z krajami Afryki Zachodniej: historia i współczesność*, Bydgoszcz 2008; *idem*, *Migracje Polaków do Afryki Północnej w XX wieku*, Bydgoszcz 2001; *idem*, *Stosunki Polski z Afryką arabską po II wojnie światowej*, „Forum Politologiczne” 2006, t. 3, s. 139–172; *idem*, *Rozwój polskich akcji misyjnych w Afryce Północnej w XIX i XX wieku*, „Studia Polonijne” 2001, t. 22, s. 189–227.

¹⁰⁵ *Państwa Afryki Zachodniej: fakty problemy stabilizacji i rozwoju, polskie kontakty*, red. Z. Łazowski, t. 1, Warszawa 2006; t. 2, Warszawa 2008; *Poland's relations with West Africa*, red. *idem*, Warszawa 2004.

nich wspomnienia Polaków pracujących w Nigerii i innych krajach Afryki Zachodniej¹⁰⁶. Sporo wiemy także na temat kontaktów z Sudanem¹⁰⁷, Kamerunem¹⁰⁸, Gambią¹⁰⁹, Ghaną¹¹⁰, Mali¹¹¹, Namibią¹¹², Etiopią¹¹³, Angolą i Mozambikiem¹¹⁴, Senegalem¹¹⁵ oraz Afryką Południową¹¹⁶. Pojawiły się także pierwsze próby spojrzenia na stosunki PRL z państwami Afryki w sposób bardziej kompleksowy, uwzględniający zmienną dynamikę tych relacji, ale też wskazujący na pragmatyczne podejście do nich ze strony władz w Warszawie¹¹⁷.

W pewnym stopniu opracowane są relacje Polski z krajami Ameryki Łacińskiej¹¹⁸, Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu¹¹⁹. Istnieją publikacje m.in. na temat Polaków, którzy przybywali na te obszary w różnych rolach¹²⁰. Badacze analizowali także relacje

¹⁰⁶ *Polacy w Nigerii*, t. 1, red. J. Machowski, Z. Łazowski, W. Kozak, Warszawa 1997; t. 2: *Wspomnienia*, red. Z. Łazowski, Warszawa 1998; t. 3: *Budowniczości*, red. Z. Łazowski, J. Wójcik, Warszawa 2000; t. 4: *Polacy w krajach Afryki Zachodniej*, red. Z. Łazowski, S. Łazowska, Warszawa 2000.

¹⁰⁷ B. Popławski, *Sudan okiem dyplomacji PRL-owskiej* [w:] *Bilad as-Sudan. Polska a strefa Sudanu*, red. W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek, Pelplin 2017, s. 169–195.

¹⁰⁸ J. Knopek, *Stosunki polsko-kameruńskie: geneza, struktury, funkcjonowanie*, „Wrocławskie Studia Politolologiczne” 2013, nr 14, s. 20–42.

¹⁰⁹ *Idem*, *Przeszłość i teraźniejszość stosunków Polski z Republiką Gambii*, „Studia Polonijne” 2008, t. 29, s. 347–358.

¹¹⁰ *Idem*, *Przeszłość i teraźniejszość stosunków Polski z Republiką Ghany*, „Studia Polonijne” 2005, t. 26, s. 103–133.

¹¹¹ *Idem*, *Przeszłość i teraźniejszość stosunków Polski z Republiką Mali*, „Studia Polonijne” 2007, t. 28, s. 311–320.

¹¹² A. Żukowski, *Polska wobec Namibii i jej niepodległości* [w:] *Wokół teoretycznych i praktycznych aspektów stosunków międzynarodowych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Mieczysławowi Stolarczykowi*, red. T. Kubin, J. Łapaj-Kucharska, T. Okraska, Katowice 2020, s. 389–410.

¹¹³ D. Gemechu, *Stosunki polsko-etioipskie. Zarys problematyki*, „Forum Politolologiczne” 2006, nr 3, s. 173–187; A. Listkiewicz, *Polityka Polski Ludowej wobec Etiopii* [w:] *Polska XX wieku w świetle badań historycznych i społecznych*, red. J. Jędrzejewska, M. Śliwa, Lublin 2020, s. 21–37; K. Hryćko, *An Outline of the History of Polish-Ethiopian Relations* [w:] *Foreign relations with Ethiopia: human and diplomatic history (from its origins to present)*, red. L. Prijac, Münster 2015, s. 103–118.

¹¹⁴ F. Urbański, *Polityka Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec Angoli i Mozambiku – próba rekonstrukcji*, „Vade Nobiscum” 2015, t. 15, s. 289–300.

¹¹⁵ B. Ndiaye, *Stosunki polsko-senegańskie. Stan obecny i perspektywy*, „Forum Politolologiczne” 2006, t. 3, s. 189–212.

¹¹⁶ A. Żukowski, *Polsko-południowoafrykańskie stosunki polityczne*, Olsztyn 1998; *idem*, *W kraju złota i diamentów. Polacy w Afryce Południowej XVI–XX w.*, Warszawa 1994.

¹¹⁷ P. Gasztold, *Lost Illusions: The Limits of Communist Poland's Involvement in Cold War Africa* [w:] *Warsaw Pact Intervention in the Third World. Aid and Influence in the Cold War*, red. P.E. Muehlenbeck, N. Telepneva, London–New York 2018, s. 197–220.

¹¹⁸ A. Ratke-Majewska, *Stosunki bilateralne Polski z państwami andyjskimi 1918–2018*, Poznań 2019; H. Dumała, *Polska – Ameryka Łacińska: powojenne skutki dyplomatyczno-konsularne*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K” 1997, nr 4, s. 7–25; *Polska – Ameryka Łacińska: historia – polityka – gospodarka – kultura*, red. M. Drgas, J. Knopek, A. Ratke-Majewska, Toruń 2014; P. Długolecki, *PRL wobec Ameryki Łacińskiej – koncepcje z 1976 roku* [w:] *Modernizacja, centrum, peryferie. Księga jubileuszowa z okazji 70. urodzin Profesora Ryszarda Stemplowskiego*, red. W. Borodziej, S. Dębski, Warszawa 2009, s. 101–128; *Relacje Polska–Chile. Historia i współczesność*, red. K. Dembic, Warszawa 2002; *Relacje Polska–Brazylia. Historia i współczesność*, red. A. Dembic, M. Kula, Warszawa 1996.

¹¹⁹ J. Piotrowski, *Stosunki Polski z krajami arabskimi*, Warszawa 1989; P. Gasztold-Señ, *PRL wobec państw Maghrebu 1970–1989*, „Olsztyńskie Studia Afrykanistyczne” 2010, t. I, s. 141–151.

¹²⁰ M. Switat, *Polsko-arabskie podróże – stracone szanse i profity*, „Przegląd Orientalistyczny” 2018, nr 1–2, s. 115–126; J. Knopek, *Obecność emigrantów polskich w krajach i kulturach arabskich*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2019, nr 2 (172), s. 185–205; A. Patek, *Z kart polskiej obecności w pozaeuropejskiej części świata śródziemnomorskiego po II wojnie światowej* [w:] *Mare apertum: przepływ idei, ludzi i rzeczy w świecie śródziemnomorskim*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2007, s. 373–386.

PRL z Libią¹²¹, Syrią¹²², Palestyną¹²³, Egiptem i Irakiem¹²⁴. W mniejszym stopniu zbadano kontakty Warszawy z państwami Azji Południowej i Wschodniej (przy czym Chińskiej Republiki Ludowej i Korei Północnej nie zaliczamy do Trzeciego Świata). W tym miejscu warto wymienić prace poświęcone stosunkom PRL z Indiami¹²⁵.

Na uwagę zasługują także publikacje poruszające kwestię działalności dyplomacji komunistycznej Polski, która – zwłaszcza w strukturach ONZ – włączała się w różne inicjatywy dekolonizacyjne, a także przygotowywała koncepcje rozwoju relacji z Globalnym Południem¹²⁶. Z kolei polskie ambasady oraz Wydział Zagraniczny KC PZPR na bieżąco śledziły sytuację w krajach Trzeciego Świata, a powstała wówczas dokumentacja stanowi ciekawe źródło do rekonstrukcji podejścia Warszawy np. do konfliktu w Kongu¹²⁷, a także do innych napięć regionalnych¹²⁸.

Ważnym źródłem wiedzy na temat relacji PRL z Globalnym Południem są także wspomnienia dziennikarzy¹²⁹, a przede wszystkim byłych dyplomatów, które odsłaniają w pewnym stopniu „kuchnię” polityki międzynarodowej oraz zawierają wiele ciekawych spostrzeżeń na temat osobistych doświadczeń pracowników MSZ¹³⁰ oraz oficerów wywiadu

¹²¹ P. Gasztold-Seń, *Libia Muammara Kaddafiego i PRL. Zapomniani sojusznicy okresu zimnej wojny* [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w regionie Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki (MENA) u progu XXI wieku*, red. R. Bania, K. Zdulski, Łódź 2012, s. 312–330; K. Jarecka-Stępień, *Polacy w Libii*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2004, nr 3 (1), s. 185–194; A.A. Gsuda, *Libia w piśmiennictwie polskim po II wojnie światowej*, Warszawa 2003.

¹²² P. Gasztold-Seń, M. Trentin, J. Adamec, *Syria during the Cold War: The East European Connection*, Boulder 2014.

¹²³ D. Blachnicka-Ciacek, *Lost in Transition? The Forgotten History of Exchanges Between Communist Poland and the Palestine Liberation Organization* [w:] *Past Disquite. Artists, International Solidarity, and Museums in Exile*, red. K. Khouri, R. Salti, Warsaw 2018; J. Siekiera, *Trudne relacje Polski z Palestyną*, „Acta Erasmiana” 2017, t. XV, s. 21–29.

¹²⁴ H. Obeidat, *Stosunki Polski z Egiptem i Irakiem w latach 1955–1989*, Toruń 2002; *idem*, *Stosunki polityczne polsko-egipskie do 1989 r.*, „Przegląd Orientalistyczny” 2004, nr 1–2, s. 78–88.

¹²⁵ N. Mathur, *East meets east: foreign relations between India and Poland during the Cold War*, „South Asian History and Culture” 2014, nr 5 (3), s. 314–327.

¹²⁶ J. Knopek, A. Ratke-Majewska, *Polityka Polski wobec krajów arabskich w świetle planu pracy Departamentu MSZ na rok 1969*, „Studia Polonijne” 2014, t. 35, s. 67–81; J. Knopek, A. Ratke-Majewska, *Polityka Polski wobec państw Afryki Subsaharyjskiej w świetle planu pracy departamentu MSZ na 1969 rok*, „Cywilizacja i Polityka” 2014, t. 12, s. 176–186; W. Borodziej, *Polityka zagraniczna Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w roku 1972 – szkic do dyskusji*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2005, nr 23, s. 15–33.

¹²⁷ B. Kratiuk, *Polskie zaangażowanie w Afryce: ambasador Lewandowski w ONZ a sprawa Konga*, „Stosunki Międzynarodowe” 2016, nr 2 (t. 52), s. 367–382; M. Pasztor, *Polsko-belgijska „wojna” o Kongo (1960–1963)*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 2019, nr 17, s. 135–160.

¹²⁸ F. Urbański, *Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec konfliktu w Biafrze 1967–1970*, „Vade Nobiscum” 2019, t. 20, s. 271–290; F. Urbański, *Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec wojny etiopsko-somaalijskiej 1977–1978*, „Olsztyńskie Studia Afrykanistyczne” 2017, t. 6, s. 99–110; K. Banaś, *Wojna Toyot w dyplomacji polskiej 1986–1987*, „Atheneum. Polskie Studia Politologiczne” 2017, nr 55, s. 165–180; E. Maj, *Poland's double game strategy during the US-Iranian crises (1979–88)*, „Cold War History” 2021, nr 21 (2), s. 159–177; *idem*, *Polska wobec kryzysu w stosunkach między Stanami Zjednoczonymi a Iranem 1979–1981*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 3, s. 219–240.

¹²⁹ Np. M. Warneńska, *Kambodża – wspomnienia i pragnienia* [w:] *Polska–Kambodża. Łączy nas bolesna przeszłość, zbliży nas przyszłość*, red. T. Detyna, J. Marszałek-Kawa, Toruń 2008, s. 116–151; por. A. Domoślawski, *Kapuściński non fiction*, Warszawa 2010.

¹³⁰ K. Plomiński, *Arabia incognito. Raport polskiego ambasadora*, Warszawa 2019; E. Noworyta, *Polityka i dyplomacja: wspomnienia ambasadora*, Łódź 2008; M. Żuławski, *Ucieczka do Afryki*, Warszawa 2005; S. Mikulicz, *Wspomnienia z Kambodży. Tuż po Pol Pocie...*, Toruń 2007.

pracujących pod przykryciem w placówkach dyplomatycznych, np. w Nigerii¹³¹. Pojawiły się także pierwsze opracowania na temat zaangażowania służb wywiadowczych PRL w krajach Trzeciego Świata. Wiemy już sporo o aktywności Zarządu II Sztabu Generalnego WP w Libanie¹³², mamy także wstępne badania odnośnie do zaangażowania służb w Afryce Subsaharyjskiej¹³³.

W relacjach PRL z Globalnym Południem szczególną rolę odgrywały stosunki ekonomiczne, które były bardzo cennym źródłem dewiz dla polskiej gospodarki, odczuwającej od połowy lat siedemdziesiątych coraz większe problemy spowodowane kryzysem energetycznym i wzrastającym zadłużeniem¹³⁴. W związku z tym paradoksalnie najbardziej aktywne kontakty utrzymywano z państwami, które nie tylko nie przyjęły ideologii marksizmu-leninizmu, ale wręcz represjonowały członków lokalnych partii komunistycznych, jak Irak czy Libia. Te dwa kraje, razem z Syrią i Nigerią, były ważnymi partnerami handlowymi PRL, gdyż starały się modernizować gospodarkę i infrastrukturę przy pomocy polskich specjalistów. Dziesiątki tysięcy z nich wyjeżdżało na kontrakty zbiorowe i indywidualne, które były wówczas bardzo popularne, głównie ze względu na relatywnie wysokie wynagrodzenie, w dodatku płatne w walucie wymiennej, oraz możliwość przeżycia ciekawej przygody. Kontrakty indywidualne były nadzorowane przez Przedsiębiorstwo Handlu Zagranicznego „PolSERVICE”, które przy okazji podpisywania umów pobierało znaczącą prowizję. Kontrakty zbiorowe realizowane były najczęściej przez duże przedsiębiorstwa państwowe, jak „Budimex” czy „Dromex”, które w krajach Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu realizowały wiele inwestycji, m.in. budowały drogi, fabryki oraz budynki mieszkalne¹³⁵. Z Polski na „orientalne saksy” wyjeżdżali także lekarze, architekci¹³⁶, naukowcy, inżynierowie¹³⁷ i eksperci, którzy pomagali lokalnym rządóm w przygotowywaniu planów ekonomicznych¹³⁸.

¹³¹ F. Hagenbeck, *Zwyczajny szpieg: wspomnienia*, Warszawa 2019.

¹³² P. Gasztold, *Początki wywiadu wojskowego PRL na Bliskim Wschodzie. Działalność rezydentury Zarządu II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego kryptonim „Cedr” w Libanie (1965–1970)* [w:] *Attaché i przedstawiciele misji wojskowych w Wojsku Polskim II RP i Siłach Zbrojnych PRL*, red. B. Kapuściak, Katowice–Warszawa 2021, s. 215–251; *idem*, *Wars, Weapons and Terrorists: Clandestine Operations of the Polish Military Intelligence Station in Beirut, 1965–1982*, „The International History Review” 2021, nr 43 (1), s. 122–135.

¹³³ P. Gasztold-Seń, *Wywiad PRL a problemy polityczno-gospodarcze Afryki Subsaharyjskiej w latach osiemdziesiątych XX wieku*, „Olsztyńskie Studia Afrykanistyczne” 2011, t. 2, s. 143–155.

¹³⁴ Z. Dobosiewicz, *Stosunki gospodarcze Polski z krajami rozwijającymi się*, Warszawa 1990.

¹³⁵ Por. M. Zgłobica, *Zasady funkcjonowania Centrali Eksportu Kompletnych Obiektów Przemysłowych w latach 1954–1970*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 27, s. 398–429.

¹³⁶ Ł. Stanek, *Miastoprojekt goes abroad: the transfer of architectural labour from socialist Poland to Iraq (1958–1989)*, „The Journal of Architecture” 2012, nr 17 (3), s. 361–386; *idem*, *Accra, Warsaw, and Socialist Globalization* [w:] *Africa. Big Change, Big Chance*, red. B. Albrecht, Bologna 2014, s. 162–164; *idem*, *Mobilities of Architecture in the Late Cold War: From Socialist Poland to Kuwait, and Back*, „International Journal of Islamic Architecture” 2015, nr 4 (2), s. 365–398.

¹³⁷ J. Knopek, *Napływ kadr naukowo-technicznych do Afryki Północnej a stosunki Polski z krajami arabskimi po II wojnie światowej*, „Studia Polonijne” 2002, t. 23, s. 79–100.

¹³⁸ M. Mazurek, *Polish Economists in Nehru’s India: Making Social Science for the Third World in an Era of de-Stalinization*, „Slavic Review” 2018, nr 77 (3), s. 588–610; J. Knopek, *Zbigniew Roman Dmochowski. Rzecz o osiągnięciach polskich w Afryce Zachodniej*, „Studia Polonijne” 2012, t. 33, s. 91–98.

Ten ogromny transfer wiedzy nie doczekał się do tej pory szerszego opracowania i analizy. Wiemy, że Polacy, mieszkający na „campach” w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie, na bieżąco śledzili sytuację w kraju i np. w 1980 r. starali się zakładać tam „Solidarność”¹³⁹. Jednak tamtejsze reżimy oceniały zryw polskich robotników raczej negatywnie¹⁴⁰ i zapewne dlatego kontakty ze związkami zawodowymi i organizacjami społecznymi z Trzeciego Świata, które starały się nawiązywać władze „Solidarności”, nie zawsze miały owocny charakter¹⁴¹.

Kolejną grupą źródeł są publikowane wspomnienia pracowników kontraktowych, dostarczające bardzo ciekawych spostrzeżeń na temat funkcjonowania gospodarki PRL w warunkach „eksportowych”, relacji z lokalnymi władzami i ludnością oraz kontaktów, widzianych przez pryzmat odmiennych obyczajów i kultur. Prace te stanowią cenne źródło do badań nad społecznymi i ekonomicznymi związkami Polski z Trzecim Światem na poziomie mikro¹⁴². Warto dodać, że ukazały się także nieliczne opracowania poświęcone współpracy wojskowej, w tym działalności polskich specjalistów zatrudnionych w Libii, a także ekspertów cywilnych, którzy pomagali reżimowi Muammara Kaddafiego w produkcji broni masowego rażenia¹⁴³.

Dla wielu mieszkańców Globalnego Południa PRL była miejscem, w którym mogli zdobyć wyższe wykształcenie, zawód¹⁴⁴ lub doświadczenie wojskowe¹⁴⁵. Przybywając z Afryki, Azji lub Ameryki Łacińskiej, zazwyczaj mało wiedzieli o Polsce, panujących w niej obyczajach, a nawet chłodnym klimacie¹⁴⁶. Najczęściej nie znali języka polskiego i pierwsze kroki stawiali w studiach języka polskiego, z których najważniejsze funkcjonowało przy Uniwersytecie Łódzkim¹⁴⁷. Większość traktowała pobyt w PRL jako możli-

¹³⁹ P. Gasztold-Señ, *Niepokoje na pustyni. Reperkusje powstania NSZZ „Solidarność” wśród polskich pracowników w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie* [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 1, red. T. Kozłowski, J. Olaszek, Warszawa 2011, s. 241–257.

¹⁴⁰ P. Gasztold-Señ, *Państwa arabskie wobec „Solidarności” (w świetle źródeł polskich)* [w:] *Świat wobec „Solidarności”*, red. P. Jaworski, Ł. Kamiński, Wrocław 2013, s. 577–604.

¹⁴¹ K. Christiaens, I. Goddeeris, *Solidarność a Trzeci Świat, cz. 1: Chrześcijańsko-demokratyczna droga do Ameryki Łacińskiej*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 1, s. 281–308; cz. 2: *Taktyczne sojusze z kluczowymi ruchami lat osiemdziesiątych XX wieku*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 2, s. 247–272; por. K. Christiaens, J. Claeys, I. Goddeeris, *Connecting the East to the South. Eastern European Dissidents and Third World Activism during the 1970s*, „Ventunesimo Secolo” 2020, nr 46 (2), s. 33–57.

¹⁴² Np. R. Sługocki, *Żelazna obroza*, Warszawa 2011; M. Wojewoda, *Pustynne „Zielone”*, b.m.w. 2016, e-book; J. Żychski, *W objęciach Afryki*, Bydgoszcz 1997.

¹⁴³ P. Gasztold, J. Solarz, *Arms, Advisors and Weapons of Mass Destruction: Polish-Libyan Military Cooperation, 1970–1990*, „International History Review” 2022, nr 44 (4), s. 791–811; P. Gasztold-Señ, *Kontrwywiadowca ochrona kontraktów wojskowych PRL w Libii w latach osiemdziesiątych XX wieku* [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 2, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2015, s. 673–725.

¹⁴⁴ *Gość w dom. Studenci z krajów Trzeciego Świata w Polsce*, red. E. Nowicka, S. Łodziński, Warszawa 1993; P. Carvalho, *Studenci obcokrajowcy w Polsce*, Warszawa 1990; M. Masłowski, *Kształcenie obcokrajowców w polskich uczelniach – wybrane problemy* [w:] *Dialogi o Trzecim Świecie*, t. 6, red. S. Łodziński, Warszawa 1990; B. Ndiaye, *Kształcenie obywateli Senegalu w Polsce w kontekście relacji polsko-senegalskich. Zarys problemu*, „Echa Przeszości” 2019, nr XX (2), s. 355–367.

¹⁴⁵ I. Jakimowicz-Ostrowska, *Żołnierze-cudzoziemcy w gdyńskich jednostkach marynarki wojennej w latach 1946–1989*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Akademii Marynarki Wojennej” 2009, nr 1, s. 83–94.

¹⁴⁶ L. Amathila, *Making a difference*, Windhoek 2012.

¹⁴⁷ D. Wielkiewicz-Jaźmużna, *Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1952–2002*, „Acta Universitatis Lodziensis” 2008, nr 15, s. 1–125; A. Omulecka, E. Sajenczuk, *O motywacji uczenia się języka polskiego w Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców w Łodzi*, „Acta Universitatis Lodziensis. Kształ-

wość zdobycia specjalistycznego wykształcenia¹⁴⁸, częściej w naukach ścisłych niż humanistycznych, choć najnowsze badania przypominają np. losy absolwentów Państwowej Wyższej Szkoły Filmowej, Telewizyjnej i Teatralnej im. Leona Schillera, którzy wiedzę i doświadczenie uzyskane w łódzkiej „filmówce” wykorzystywali w rozwoju kinematografii na Globalnym Południu¹⁴⁹.

Pobyt stypendystów w Polsce można analizować na kilku płaszczyznach, np. pod kątem ich osobistych doświadczeń, nierzadko obfitujących w incydenty o podłożu rasistowskim i ksenofobicznym¹⁵⁰. Jednocześnie, jak wspomnieliśmy powyżej, prowadzili oni bardzo aktywne życie polityczne, należeli do różnych, często zwalczających się organizacji (np. Irakijczycy byli członkami Irackiej Partii Komunistycznej lub partii BAAS)¹⁵¹. Mieli możliwość podróżowania, poznania Polski, jak również zawarcia wieloletnich przyjaźni z innymi obcokrajowcami¹⁵². Wielu z nich borykało się z problemami finansowymi, gdyż stypendia były stosunkowo niskie, a nie zawsze mogli liczyć na pomoc krewnych lub własnych ambasad¹⁵³. Ponadto ich aktywność w Polsce podlegała dyskretnej obserwacji ze strony macierzystych placówek dyplomatycznych oraz Służby Bezpieczeństwa PRL, która prowadziła wśród obcokrajowców działalność werbunkową¹⁵⁴. Wielu stypendystów nie wróciło do swoich krajów. Zostali w Polsce, zasilając powoli rozrastającą się diasporę afrykańską¹⁵⁵ i arabską¹⁵⁶. Niektórzy z nich angażowali się w działalność polityczną, lobbystyczną¹⁵⁷, a nawet przestępczą, np. w handel ludźmi lub przemyt różnego rodzaju towarów, choć były to nieliczne przypadki w skali przyjazdów gości z krajów Trzeciego Świata¹⁵⁸.

cenie Polonistyczne Cudzoziemców” 1988, nr 1, s. 5–21; B. Rakowski, *Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego (1958–2008)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców” 2010, nr 17, s. 9–18; J. Michowicz, *Środowisko studenckie. Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców*, „Życie Szkoły Wyższej” 1980, R. 28, nr 10, s. 65–74.

¹⁴⁸ E.J. Yoka, *Niektóre czynniki warunkujące sukcesy w nauce studentów afrykańskich w Polsce: komunikat z badań*, Warszawa–Łódź 1973.

¹⁴⁹ *Hope is of a different color: from the Global South to the Łódź Film School*, red. M. Lipska, M. Talarczyk, Warszawa–Łódź 2021.

¹⁵⁰ P. Gasztold, „Szkoła przetrwania”. *Studenci afrykańscy w komunistycznej Polsce* [w:] *Środowisko studenckie w krajach bloku sowieckiego 1945–1990*, red. K. Dworaczek, K. Łagojda, Wrocław–Warszawa 2020, s. 554–570.

¹⁵¹ P. Gasztold-Seń, *Arabscy studenci w Warszawie po 1956 r.* [w:] *Cudzoziemcy w Warszawie 1945–1989. Studia i materiały*, red. P. Pleskot, Warszawa 2012, s. 41–72.

¹⁵² G. Zarzycka-Suliga, *Kontakty interkulturowe w ramach Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców w Łodzi* [w:] *Dialogi o Trzecim Świecie*, t. 6, red. S. Łodziński, Warszawa 1990, s. 56–69; Z. Wieliczko, *Działalność Klubu Trzy Kontynenty*, „Przegląd Informacji o Afryce” 1974, nr 1, s. 149–151.

¹⁵³ J. Sułkowska-Kusztelak, *Materiałne warunki studiów obcokrajowców w polskich szkołach wyższych: komunikat z badań*, Warszawa–Łódź 1988.

¹⁵⁴ Ł. Komorowski, *Sprawa operacyjnego sprawdzenia kryptonim „Jordan”*. *Przyczynki do historii środowiska arabskich studentów w Poznaniu w latach 80. XX wieku*, „Kronika Miasta Poznania” 2020, nr 2, s. 181–194.

¹⁵⁵ *Afryka w Warszawie. Dzieje afrykańskiej diaspory nad Wisłą*, red. P. Średziński, M. Diouf, Warszawa 2010; K. Marzęda-Młynarska, *African Migrants in Poland 1945–2019* [w:] *African Migrants and the Refugee Crisis*, red. O. Abegunrin, S.O. Abidde, Cham 2021, s. 115–137.

¹⁵⁶ M. Switat, *Społeczność arabska w Polsce: stara i nowa diaspora*, Warszawa 2017.

¹⁵⁷ P. Gasztold-Seń, *Syryjsko-libijska walka z syjonizmem w PRL. Zaangażowanie Michela Mounayera w działalność „lewicy” partyjnej w latach 1978–1986*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2010, nr 2, s. 389–428.

¹⁵⁸ P. Gasztold, *Bejrut w Warszawie. Arabski półświatek nad Wisłą w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w.* [w:] *Obrzeża społeczne Warszawy w latach 1945–1989. Studia i materiały*, red. P. Pleskot, Warszawa 2018, s. 31–51.

Na przestrzeni lat zmieniało się również postrzeganie Globalnego Południa w PRL, na co wpływ miały bezpośrednie kontakty, a także wyobrażenia i stereotypy, kultywowane przez oficjalne środki masowego przekazu¹⁵⁹. Z pewnością poziom wiedzy na temat Trzeciego Świata był wyższy pod koniec niż na początku omawianego okresu, do czego w dużej mierze przyczynił się rozwój polskiej arabistyki¹⁶⁰ i afrykanistyki¹⁶¹ oraz działalność różnych organizacji, jak Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Afrykańskiej¹⁶². Zwiększało się również zainteresowanie kulturą i sztuką Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej¹⁶³. Przejawiało się to choćby w dużej popularności serialu telewizyjnego *Zulus Czaka*, który w 1987 r. był emitowany w Telewizji Polskiej¹⁶⁴. Równocześnie, w przypadku Afryki można zauważyć ewolucję nastawienia Polaków od „Afrykooptymizmu” do „Afrykopesymizmu”¹⁶⁵, co miało swoje konsekwencje także w postawach rasistowskich i ksenofobicznych¹⁶⁶.

Podsumowując stan badań, trzeba stwierdzić, że sporo już wiemy o relacjach PRL z Globalnym Południem na wielu płaszczyznach, mamy też kompleksowo opisane kontakty z wieloma regionami i państwami. Pewien niedosyt spowodowany jest tym, że wiedza owa jest w dużej mierze rozproszona, a publikacje nierzadko mają charakter przyczynkowski i są w większości oparte jedynie na źródłach polskich.

POSTULATY BADAWCZE

Badania nad relacjami PRL z Globalnym Południem wymagają interdyscyplinarnego podejścia, które uchwyciłoby dynamikę tych związków na wielu płaszczyznach. Dokumenty zgromadzone m.in. w Archiwum MSZ, Archiwum Akt Nowych, Archiwum IPN, Centralnym Archiwum Wojskowym oraz w archiwach lokalnych stanowią bogaty zespół źródeł i są udostępniane bez większych problemów. Szeroka kwerenda pozwoliłaby

¹⁵⁹ A. Carvalho, P. Carvalho, *Postawy mieszkańców Warszawy wobec grup etniczno-rasowych*, Warszawa 1987.

¹⁶⁰ Z. Landowski, *Arabistyka w PRL (1945–1990). Narodziny, historia, modernizacja*, Lublin 2021.

¹⁶¹ K. Czernichowski, D. Kopiński, A. Polus, *Polish African Studies at a Crossroads: Past, Present and Future*, „Africa Spectrum” 2012, nr 2–3, s. 167–185; *Pionierzy krakowskiej afrykanistyki*, red. R. Kłosowicz, Kraków 2017; I. Kowalski, *African Studies in Poland*, „The Journal of Modern African Studies” 1967, nr 5 (2), s. 269–272.

¹⁶² B. Popławski, *Z dziejów pewnego towarzystwa. O początkach Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Afrykańskiej w Warszawie [w:] Cudzoziemcy w Warszawie 1945–1989. Studia i materiały*, red. P. Pleskot, Warszawa 2012, s. 189–202.

¹⁶³ M. Baka-Theis, *Porozumienia polsko-afrykańskie w okresie PRL-u i ich wpływ na powstanie kolekcji sztuki afrykańskiej w Polsce*, „Olsztyńskie Studia Afrykanistyczne” 2010, t. 1, s. 127–139.

¹⁶⁴ I. Macqueen, *Shaka Zulu in the Polish People's Republic (PRL): exploring South African-Polish links in the late Cold War*, „Cold War History” 2022, nr 22 (3), s. 265–286.

¹⁶⁵ B. Popławski, *An Illusion of exoticism...*, s. 156–175; B. Popławski, *Granice poznania. Wizerunek Afryki Subsaharyjskiej w polskim reportażu [w:] Cudzoziemcy w Warszawie 1945–1989...*, s. 247–278; M. Ząbek, *Biali i czarni. Postawy Polaków wobec Afryki i Afrykanów*, Warszawa 2007; A. Dmowska, *Polacy w oczach Afrykanów*, „Afryka. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Afrykanistycznego” 2000, nr 11; B. Popławski, *Hic Sunt Leones. Analiza percepcji przestrzeni Afryki we wspomnieniach Polaków*, „Przegląd Humanistyczny” 2015, nr 4, s. 163–173; *idem*, *Politolingwistyka dyplomatyczna. Analiza percepcji Afryki Subsaharyjskiej w exposé ministrów spraw zagranicznych II i III RP*, „Politeja” 2020, nr 6 (69), s. 197–226; K. Andrzejczak, *Wizerunek krajów Afryki Subsaharyjskiej w prasie polskiej*, „Studia Ekonomiczne” 2014, nr 185, s. 198–212.

¹⁶⁶ B. Balogun, *Race and racism in Poland: Theorising and contextualising ‘Polish-centrism’*, „The Sociological Review” 2020, nr 68 (6), s. 1196–1211.

na zgromadzenie zasobu materiałów wystarczającego do analizy związków PRL z krajami Trzeciego Świata oraz do prowadzenia dalszych badań szczegółowych.

Jeśli chodzi o opracowania, w polskiej historiografii wciąż brakuje monografii ukazujących w sposób syntetyczny interakcje pomiędzy PRL a Azją, Afryką i Ameryką Łacińską w okresie zimnej wojny i wskazujących na przemiany intensywności oraz form zaangażowania politycznego, ekonomicznego, kulturalnego i ideologicznego Warszawy na przestrzeni kilku dekad. Warto byłoby także spojrzeć na politykę Warszawy jako na część działań bloku sowieckiego, które były w pewnym stopniu skoordynowane. Perspektywa ta pozwoliłaby na uchwycenie podobieństw w podejściu państw socjalistycznych do rozwoju stosunków z Trzecim Światem. Należy jednak pamiętać, że skupienie się na niej może spowodować, iż badaczom umknie perspektywa lokalna, która niekiedy jest szczególnie istotna dla zrozumienia dynamiki procesów historycznych, także globalnych¹⁶⁷. Dlatego badanie polityki poszczególnych państw i ich zaangażowania w Trzecim Świecie jest wciąż bardzo ważne, zwłaszcza w takim przypadku jak PRL, która wyróżniała się swoim postępowaniem na tle innych satelitów Moskwy. W tym kontekście warto postawić pytania o zakres samodzielności komunistycznej Polski w konstruowaniu relacji z Globalnym Południem. W jakim stopniu relacje te były kształtowane autonomicznie przez Warszawę, a w jakim stanowiły wypadkową inspiracji, wpływów i ograniczeń nakładanych przez Związek Sowiecki? Czy w podejściu do Trzeciego Świata istniał „podział obowiązków” między poszczególnymi krajami socjalistycznymi i jaka była w nim rola Polski? Jak dalece PRL była wykorzystywana jako pośrednik w polityce Moskwy w Afryce i Ameryce Łacińskiej? Warto byłoby także przeprowadzić badania poświęcone podobieństwom i różnicom w podejściu poszczególnych państw socjalistycznych do zaangażowania w Trzecim Świecie. Przydałoby się zwłaszcza porównać strategie i oczekiwania władz Czechosłowacji, NRD i PRL wobec państw Globalnego Południa.

Na szczególną uwagę w przyszłych pracach historyków zasługują relacje gospodarcze, do pewnego stopnia odzwierciedlające specyfikę władz w Warszawie, dla których głównym motywem kontaktów z krajami Trzeciego Świata były często korzyści finansowe. Stąd bardzo bliska współpraca PRL z Libią, Irakiem, Nigerią oraz Syrią – krajami, które ani nie kierowały się pryncypiami marksizmu-leninizmu, ani nie prowadziły polityki w pełni zbieżnej z interesami Moskwy. Były za to bogate w surowce mineralne, głównie ropę naftową, płaciły w walutach wymiennalnych i wykorzystywały potencjał modernizacyjny państw socjalistycznych, także w kontekście planowania ekonomicznego. W tym zakresie kluczową rolę odgrywały kursy w Szkole Głównej Planowania i Statystyki (obecnie Szkoła Główna Handlowa) w Warszawie dla ekonomistów z państw Trzeciego Świata, które dobrze byłoby bliżej zbadać i opisać¹⁶⁸. Ponadto warto spojrzeć na dziesiątki tysięcy polskich specjalistów wysyłanych na kontrakty indywidualne i zbiorowe. Ich motywacje oraz doświadczenia z pracy w odmiennych warunkach kulturowych i klimatycznych

¹⁶⁷ G. Roberts, *Revolutionary State-Making in Dar es Salaam. African Liberation and the Global Cold War, 1961–1974*, Cambridge 2022, s. 3.

¹⁶⁸ Por. J. Toporowski, *Michał Kalecki. Biografia intelektualna*, Warszawa 2023.

zasługują na odrębne badania. To samo dotyczy przedsiębiorstw państwowych, jak PHZ „PolSERVICE”, które nie doczekały się szerszej i krytycznej analizy.

Jak kontrakty eksportowe w Trzecim Świecie wpłynęły na postawy polskich robotników wobec systemu komunistycznego w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, zwłaszcza w kontekście ich społecznych aspiracji? Jaką rolę spełniały w polityce gospodarczej PRL? Jaki wpływ miały zorganizowane wyjazdy za granicę tysięcy polskich robotników na powstanie „Solidarności”? Czy na pewno kontrakty były opłacalne? To tylko kilka pytań, na które warto odpowiedzieć, aby głębiej zrozumieć popularność „orientalnych saksów” i ich wpływ na życie społeczno-ekonomiczne PRL. W Archiwum IPN znajdują się setki spraw prowadzonych przez SB, która badała rentowność różnych przedsięwzięć prowadzonych w krajach Globalnego Południa. Na pierwszy rzut oka były one bowiem bardzo opłacalne, ale po odjęciu różnego rodzaju kar i opłat nie zawsze przynosiły zyski państwowym przedsiębiorstwom. Idąc dalej tym tropem, kontrakty eksportowe mogą być przyczynkiem do badań nad zawiłościami gospodarki centralnie planowanej, gdyż w poszczególnych przypadkach jak w soczewce widać jej chroniczne problemy, wśród których wyróżniała się niegospodarność, marnotrawstwo czy korupcja.

Na swojego badacza lub badaczkę czekają również relacje kulturalne i społeczne. W tym zakresie pomocne byłyby relacje świadków historii, zarówno byłych studentów, jak i osób pracujących w Polsce. Ich oczekiwania i rozczarowania, ambicje i aspiracje, a także losy po powrocie do ojczyzny pozwoliłyby uplasować polskie doświadczenie w kontekście osobistych historii. Dla wielu obcokrajowców PRL stała się drugą ojczyzną i bezpiecznym azylem, który uchronił ich przed represjami i niechybną śmiercią. Warto wspomnieć o kilkudziesięciu Chilijczykach, którzy po przewrocie gen. Pinocheta w 1973 r. znaleźli schronienie w Polsce. Musieli się zaadaptować do nowych warunków, znaleźć pracę oraz zapewnić edukację dzieciom¹⁶⁹. Do PRL uciekali także członkowie Komunistycznej Partii Iraku, brutalnie represjonowani przez reżim Saddama Husajna, a także Irakijczycy chcący uniknąć wysłania na front w czasie wojny z Iranem. Takich mikrohistorii jest oczywiście więcej, a wszystkie składają się na opowieść o komunistycznej Polsce jako kraju, który dał tym ludziom szansę na rozpoczęcie nowego życia. O ile jednak doświadczenia zagranicznych stypendystów doczekały się kilku opracowań, o tyle kontakty na polu kultury i sztuki wciąż nie są szczegółowo zbadane. Dalszych badań wymagają również interakcje różnych instytucji PRL z Globalnym Południem, w tym aktywność organizacji kobiecych.

Dokumenty zgromadzone w Archiwum IPN pozwalają z kolei na analizę relacji PRL z krajami Trzeciego Świata przez pryzmat studiów nad służbami specjalnymi (*intelligence studies*). Wiadomo, że państwa socjalistyczne prowadziły aktywną działalność szpiegowską w Afryce, Azji i Ameryce Łacińskiej¹⁷⁰. Szczególnie wyróżniała się w tym zakresie Czechosłowacja, co przekładało się na pomoc wojskową, wywiadowczą oraz spektakularne werbunki¹⁷¹. Służbom tego kraju udało się pozyskać do współpracy

¹⁶⁹ Por. F. Rodríguez, *Chilijczycy w Polsce [w:] Relacje Polska–Chile...*, s. 53–58.

¹⁷⁰ D. Richterova, N. Telepneva, *An Introduction: The Secret Struggle for the Global South – Espionage, Military Assistance and State Security in the Cold War*, „The International History Review” 2021, nr 43 (1), s. 1–11.

¹⁷¹ D. Richterova, M. Pešta, N. Telepneva, *Banking on Military Assistance: Czechoslovakia’s Struggle for Influence and Profit in the Third World 1955–1968*, „The International History Review” 2021, nr 43 (1), s. 90–108; J. Adamec,

m.in. Mehdiiego Ben Barkę, marokańskiego polityka i jednego z liderów ruchu antykolonialnego, który przekazywał Pradze informacje od roku 1961 aż do porwania go przez Francuzów w 1965 r.¹⁷² Agenci CSRS zwerbowali również Amílcaru Cabrala – jednego ze współzałożycieli PAIGC¹⁷³. W Afryce aktywny był również wywiad NRD¹⁷⁴. Jak w tym zakresie wyglądała działalność PRL? Warszawa nie traktowała zbierania informacji przez aparat wywiadowczy na Globalnym Południu jako priorytetu, ale utrzymywała na jego terenie dosyć rozwiniętą sieć rezydentur i punktów operacyjnych. Ich dokumentacja jest w pełni dostępna i może stanowić interesujący punkt wyjścia do analizy ambicji wywiadowczych Polski w Trzecim Świecie oraz stanowić dodatkowe źródło do innych badań. Na swoje opracowanie czeka także Centralny Zarząd Inżynierii – przedsiębiorstwo państwowe działające w ramach Ministerstwa Handlu Zagranicznego, które zajmowało się eksportem uzbrojenia i było kontrolowane przez wywiad wojskowy PRL. Handel bronią, zwłaszcza w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, stanowił bardzo ważne źródło dewiz dla słabnącej gospodarki, a głównymi jej odbiorcami były Irak, Libia, Syria, Palestyna oraz Indie. Wprawdzie pojawiły się wstępne badania dotyczące eksportu uzbrojenia z Polski na Globalne Południe, lecz problem ten zasługuje na szerszą analizę, głównie ze względu na jego znaczenie ekonomiczne, ale także polityczne i wywiadowcze¹⁷⁵.

Stosunki z krajami Afryki, Azji i Ameryki Łacińskiej były budowane nie tylko na szczeblu państwowym. Na uwagę zasługują relacje PZPR z partiami i ruchami komunistycznymi z tego obszaru. Materiały Wydziału Zagranicznego KC PZPR oraz innych ogniw partii, zgromadzone w Archiwum Akt Nowych, stanowią kapitalne źródło informacji odnośnie do meandrów polityki zagranicznej komunistycznego kierownictwa PRL. Dlaczego PZPR rzadko angażowała się w promowanie marksizmu-leninizmu w Trzecim Świecie? Z którymi partiami utrzymywała najbardziej aktywne relacje? Jaki wpływ na kontakty zagraniczne PZPR miały sympatie i antypatie kolejnych I sekretarzy KC tej partii? Dokładna kwerenda archiwalna pozwoliłaby odpowiedzieć na powyższe pytania, umożliwiłaby także głębszą refleksję na temat roli i znaczenia ideologii w polityce Warszawy okresu zimnej wojny. Brakuje również studiów i przyczynków na temat relacji z niektórymi państwami (np. Irak) czy ruchami narodowowyzwoleńczymi (jak OWP, SWAPO, MPLA, PAIGC). Na solidne opracowania czekają także inne instytucje,

---

Czechoslovakia and Arms Deliveries to Syria..., s. 69–81; M. Pulec, *Československá Pomoc Guineji a Portugalské Guineji ve Vojensko-bezpečnostní Oblasti*, „Securitas Imperii” 2002, nr 9, s. 307–322; V. Petrilák, M.L. Kraenski, *Rudá Samba. Činnost StB v Brazílii v 50. a 60. letech 20. století*, Praha 2020; P. Žáček, *Military Intelligence from Libya and Terrorism – The ‘Oil’ residency in the materials of the Main Military Counterintelligence Directorate*, „Behind the Iron Curtain” 2012, nr 2, s. 139–151; P. Žáček, *Náš soudruh v Havaně. Vznik čs. rezidentury a spolupráce s kubánskou Bezpečností*, „Pamet a Dějiny” 2012, nr 3 (6), s. 18–32.

¹⁷² J. Koura, *A prominent spy: Mehdi Ben Barka, Czechoslovak intelligence, and Eastern Bloc Espionage in the Third World during the Cold War*, „Intelligence and National Security” 2021, nr 36 (3), s. 318–339.

¹⁷³ N. Telepneva, *Code Name SEKRETÁŘ: Amílcar Cabral, Czechoslovak Intelligence and the Role of Human Intelligence during the Cold War*, „International History Review” 2020, nr 42 (6), s. 1257–1273.

¹⁷⁴ H.G. Schleicher, U. Engel, *DDR-Geheimdienst und Afrika-Politik*, „Außenpolitik – Zeitschrift für internationale Fragen” 1996, nr 4 (47), s. 399–409.

¹⁷⁵ P. Gasztold-Señ, *Between Non-Refundable Aid and Economic Profits: Export of Arms from the Polish People’s Republic to the Third World Countries* [w:] *Post-1945 Poland: Modernities, Transformations and Evolving Identities. Working papers. Programme on Modern Poland*, red. H. Czyżewski, K. Jeżowska, M. Kunicki, Oxford 2016, s. 47–58.

jak Polski Komitet Solidarności z Krajami Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej, który nadzorował relacje z ruchami wyzwolenческими i organizacjami partyzanckimi od 1965 do 1990 r., a o którym wciąż mało wiadomo.

Z drugiej strony brakuje także badań pokazujących, w jaki sposób państwa Trzeciego Świata budowały swoje relacje z Polską, czego od niej oczekiwały i jak oceniały dwustronne kontakty. Nie wszędzie zachowały się źródła, np. w Libii czy Iraku dostęp do nich jest utrudniony ze względu na sytuację wewnętrzną tych państw i bezpowrotne zniszczenie części zasobu archiwalnego. Jednak w wielu krajach Afryki czy Bliskiego Wschodu archiwa są dostępne dla badaczy i warto z nich korzystać, choć wiąże się to z poważnymi kosztami. Brak znajomości poglądów drugiej strony na kontakty z PRL, zawartych zarówno w archiwaliach, jak i *oral history*, skazuje badaczy na podejście polonocentryczne, co w konsekwencji może prowadzić do nakreślenia niepełnego obrazu i tym samym do wyciągania wadliwych wniosków.

Na zakończenie warto sformułować pytanie o dziedzictwo relacji z Globalnym Południem. Wstępne badania wskazują, że władze PRL, w przeciwieństwie do ZSRS, Czechosłowacji czy NRD, nie były zainteresowane aktywnym utrzymywaniem relacji z absolwentami polskich uczelni w formie zinstytucjonalizowanej i długofalowej. Tymczasem wielu z nich objęło ważne stanowiska w swoich ojczyznach. Alpha Oumar Konaré studiował w latach 1971–1975 na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, na którym obronił doktorat z archeologii zachodnioafrykańskiej, a w latach 1992–2002 był prezydentem Mali. Z kolei Libertina Amathila, studiująca medycynę w Warszawie w latach sześćdziesiątych, została pierwszą kobietą lekarzem w historii Namibii, w latach 2005–2010 zaś była wicepremierem tego państwa. Absolwenci polskich uczelni często zajmowali wysokie stanowiska w swoich krajach, ale sam ich pobyt w Polsce rzadko był wykorzystywany w dyplomacji publicznej i kulturalnej PRL, a potem III RP.

PODSUMOWANIE

Jak wynika z przeglądu stanu badań, sporo wiemy już o relacjach PRL z Globalnym Południem w okresie zimnej wojny, ale wiedza ta wciąż jest niepełna. Przede wszystkim brakuje opracowań monograficznych, przedstawiających kontakty Polski z Trzecim Światem w sposób kompleksowy i wielopłaszczyznowy, a jednocześnie lokujących postępowanie Warszawy w szerszej perspektywie polityki bloku sowieckiego. Jest to o tyle ważne, że wstępne badania wyraźnie wskazują na odmienność działań PRL wobec Trzeciego Świata w porównaniu do pozostałych państw socjalistycznych. Przede wszystkim kierownictwo PZPR nie traktowało procesu dekolonizacji jako narzędzia do legitymizacji swojej władzy na arenie międzynarodowej. Globalne Południe nie było też celem ekspansji ideologicznej Warszawy, która raczej starała się podchodzić do nowo powstałych państw w Afryce i Azji w sposób pragmatyczny, ukierunkowany na korzyści ekonomiczne. Dlatego PRL, w przeciwieństwie do NRD, Czechosłowacji czy Bułgarii, dosyć oszczędnie udzielała wsparcia wojskowym ruchom narodowyzwolenczym, rzadko angażowała się w organizowanie kształcenia lokalnych kadr w zakresie ideologicznym,

przyjmowała mniej stypendystów niż pozostałe państwa bloku, a także nie prowadziła ofensywnej polityki wywiadowczej w Afryce czy na Bliskim Wschodzie.

Polityka Warszawy względem Trzeciego Świata zasługuje na odrębną analizę, gdyż wynikała z kilku czynników, m.in. sytuacji wewnętrznej kraju, działań I sekretarza KC PZPR oraz polityki Moskwy, która do pewnego stopnia dopuszczała różnice w poziomie zaangażowania podległych jej krajów na Globalnym Południu, choć akurat te zagadnienia wymagają dalszych badań.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

2386/14757, Informacja Z-cy Szefa Zarządu Informacji Marynarki Wojennej ppłk. Paprockiego, Gdynia, 15.01.1956

ŹRÓDŁA OPUBLIKOWANE I OPRACOWANIA

- Adamec J., *Czechoslovakia and Arms Deliveries to Syria 1955–1989*, „Les cahiers Irice” 2013, nr 1 (10).
- Adi H., *Pan-Africanism and Communism. The Communist International, Africa and Diaspora, 1919–1939*, Trenton 2013.
- Afryka w Warszawie. *Dzieje afrykańskiej diaspory nad Wisłą*, red. P. Średziński, M. Diouf, Warszawa 2010.
- Allison R., *The Soviet Union and the strategy of non-alignment in the Third World*, Cambridge 1988.
- Alternative Globalizations. Eastern Europe and the Postcolonial World*, red. J. Mark, A.M. Kalinovsky, S. Marung, Bloomington 2020.
- Amado A.D., *The PAIGC ‘Congratulatory’ Diplomacy towards Communist States, 1960–1964*, „Lusotopie” 2020, nr 19 (1).
- Amathila L., *Making a difference*, Windhoek 2012.
- Andrew Ch., Mitrochin W., *Archiwum Mitrochina*, t. II: *KGB i świat*, Poznań 2014.
- Andrzejczak K., *Wizerunek krajów Afryki Subsaharyjskiej w prasie polskiej*, „Studia Ekonomiczne” 2014, nr 185.
- Arich-Gerz B., *Muffling the Fimbifimbi. Namibian GDR Exile Children in Narratives and Discourses Past and Present*, „Matatu” 2018, nr 50.
- Baev J., *Bulgaria and Latin America in the Cold War Years: A Case Study for Soviet Bloc Political Relations with Latin American Countries*, „OPIS” 2014, nr 14.
- Baka-Theis M., *Porozumienia polsko-afrykańskie w okresie PRL-u i ich wpływ na powstanie kolekcji sztuki afrykańskiej w Polsce*, „Olsztyńskie Studia Afrykanistyczne” 2010, t. 1.
- Balogun B., *Polish Lebensraum: the colonial ambition to expand on racial terms*, „Ethnic and Racial Studies” 2018, nr 41 (14).
- Balogun B., *Race and racism in Poland: Theorising and contextualising ‘Polish-centrism’*, „The Sociological Review” 2020, nr 68 (6).

- Banaś K., *Polsko-abisyńskie stosunki handlowe w latach 1918–1939*, „Przegląd Orientalistyczny” 2018, nr 3–4.
- Banaś K., *Wojna Toyot w dyplomacji polskiej 1986–1987*, „Atheneum. Polskie Studia Politologiczne” 2017, nr 55.
- Barghoorn F.C., *The Soviet Cultural Offensive. The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*, Princeton 1960.
- Bartenev V., *L'URSS et l'Afrique noire sous Khrouchtchev: la mise à jour des mythes de la coopération*, „Outre-mers” 2007, nr 94 (354–355).
- Beck C.F., *Czechoslovakia's Penetration of Africa, 1955–1962*, „World Politics” 1963, April, nr 15 (3).
- Békés C., Nagy L.J., Vékony D., *Bittersweet Friendships: Relations between Hungary and the Middle East, 1953–1988*, CWIHP e-Dossier No. 67, <https://www.wilsoncenter.org/publication/bittersweet-friendships-relations-between-hungary-and-the-middle-east-1953-1988>, dostęp 28 X 2022 r.
- Bengtson-Krallert M., *Die DDR und Der Internationale Terrorismus*, Marburg 2017.
- Betts P., Mark J., Goddeeris I., Christiaens K., *Race Socialism and Solidarity: Anti-Apartheid in Eastern Europe* [w:] *A Global History of Anti-Apartheid. „Forward to Freedom” in South Africa*, red. A. Konieczna, R. Skinner, Cham 2019.
- Biberaj E., *Albania and China: a Study of An Unequal Alliance*, Boulder 1986.
- Bishku M.B., *Albania and the Middle East*, „Mediterranean Quarterly” 2013, nr 24 (2).
- Blachnicka-Ciacek D., *Lost in Transition? The Forgotten History of Exchanges Between Communist Poland and the Palestine Liberation Organization* [w:] *Past Disquite. Artists, International Solidarity, and Museums in Exile*, red. K. Khouri, R. Salti, Warsaw 2018.
- Bogetić D., *Yugoslavia and the Non-Aligned Movement* [w:] *The 60th Anniversary of the Non-Aligned Movement*, red. D. Dimitrijević, J. Čavoški, Beograd 2021.
- Boltovskaja S., *Bildungsmigranten aus dem subsaharischen Afrika in Moskau und St. Petersburg: Selbst- und Fremdbilder*, Herbolzheim 2014.
- Borodziej W., *Polityka zagraniczna Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w roku 1972 – szkic do dyskusji*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2005, nr 23.
- Bradley M.P., *Decolonization, the Global South, and the Cold War, 1919–1962* [w:] *The Cambridge History of the Cold War*, t. 1: *Origins*, red. M.P. Leffler, A.O. Westad, New York 2010.
- Brazinsky G.A., *Winning the Third World. Sino-American Rivalry during the Cold War*, Chapel Hill 2017.
- Burton E., *Navigating global socialism: Tanzanian students in and beyond East Germany*, „Cold War History” 2019, nr 19 (1).
- Buzássyová B., *Back to Africa speaking Slovak?: „Third World” students at the Preparatory Language Centre in the city of Senec during the 1960*, „Práce z dějin Akademie věd” 2018, nr 10 (2).
- Byrne J.J., *Africa's Cold War* [w:] *The Cold War in the Third World*, red. R.J. McMahon, New York 2013.
- Byrne J.J., *Beyond Continents, Colors, and the Cold War: Yugoslavia, Algeria, and the Struggle for Non-Alignment*, „The International History Review” 2015, nr 37 (5).
- Carnes C.F., *Soviet Intelligence Support to International Terrorism*, „American Intelligence Journal” 1986, nr 7 (3).
- Carvalho A., Carvalho P., *Postawy mieszkańców Warszawy wobec grup etniczno-rasowych*, Warszawa 1987.

- Carvalho P., *Studenci obcokrajowcy w Polsce*, Warszawa 1990.
- Chakroun A., *La coopération soviétique en Afrique noire: des origines aux années quatre-vingts*, Paris 1992.
- Chinese and Soviet Aid to Africa*, red. W. Weinstein, New York 1976.
- Choi L., Jeong I., *North Korea and Zimbabwe, 1978–1982: from the strategic alliance to the symbolic comradeship between Kim Il Sung and Robert Mugabe*, „Cold War History” 2017, nr 17 (4).
- Christiaens K., Claeys J., Goddeeris I., *Connecting the East to the South. Eastern European Dissidents and Third World Activism during the 1970s*, „Ventunesimo Secolo” 2020, nr 46 (2).
- Christiaens K., *Europe at the crossroads of three worlds: alternative histories and connections of European solidarity with the Third World, 1950s–80s*, „European Review of History: Revue européenne d'histoire” 2017, nr 24.
- Christiaens K., Goddeeris I., *Solidarność a Trzeci Świat, cz. 1: Chrześcijańsko-demokratyczna droga do Ameryki Łacińskiej*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 1; cz. 2: *Taktyczne sojusze z kluczowymi ruchami lat osiemdziesiątych XX wieku*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 2.
- Cline R.S., Alexander Y., *Terrorism: The Soviet Connection*, New York 1984.
- Czernichowski K., Kopiński D., Polus A., *Polish African Studies at a Crossroads: Past, Present and Future*, „Africa Spectrum” 2012, nr 2–3.
- Čavoški J., *Arming Nonalignment: Yugoslavia's Relations with Burma and the Cold War in Asia (1950–1955)*, Cold War International History Project, Working paper no. 61, April 2010.
- Čavoški J., *Between Great Powers and Third World neutralists: Yugoslavia and the Belgrade Conference of the Non-Aligned Movement, 1961* [w:] *The Non-Aligned Movement and the Cold War. Delhi – Bandung – Belgrade*, red. N. Mišković, H. Fischer-Tiné, N. Boškowska, New York 2014.
- Čavoški J., *Shaping Afro-Asia and Non-Alignment: The Sino-Yugoslav Struggle for Leadership in the Third World during the 1950s and 1960s* [w:] *Breaking Down Bipolarity. Yugoslavia's Foreign Relations during the Cold War*, red. M. Previšić, Berlin–Boston 2021.
- Dannehl Ch.R., *Politics, Trade, and Development. Soviet Economic Aid to the Non-Communist Third World, 1955–1989*, Aldershot 1995.
- Dannreuther R., *The Soviet Union and the PLO*, Houndsmills–London 1998.
- Dawisha K., *Soviet Foreign Policy Towards Egypt*, London–Basingstoke 1979.
- DDR-Bildungshilfe in Äthiopien. Interaktive Erkenntnisse, Erfahrungen und Eindrücke*, red. E. Wiser, Berlin 2013.
- Decolonization and the Cold War. Negotiating Independence*, red. L. James, E. Leake, New York 2015.
- Die Sowjetunion und die Dritte Welt. UdSSR, Staatssozialismus und Antikolonialismus im Kalten Krieg 1945–1991*, red. A. Hilger, München 2009.
- Dinkel J., *The Non-Aligned Movement: Genesis, Organization and Politics (1927–1992)*, Leiden–Boston 2019.
- Długolecki P., *PRL wobec Ameryki Łacińskiej – koncepcje z 1976 roku* [w:] *Modernizacja, centrum, peryferie. Księga jubileuszowa z okazji 70. urodzin Profesora Ryszarda Stemplowskiego*, red. W. Borodziej, S. Dębski, Warszawa 2009.
- Dmowska A., *Polacy w oczach Afrykanów*, „Afryka. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Afrykanistycznego” 2000, nr 11.
- Dobosiewicz Z., Rómmel W., *Polonia w Ameryce Łacińskiej*, Lublin 1977.
- Dobosiewicz Z., *Stosunki gospodarcze Polski z krajami rozwijającymi się*, Warszawa 1990.

- Domestic Determinants of Soviet Foreign Policy towards South Asia and the Middle East*, red. H. Malik, New York 1990.
- Domosławski A., *Kapuściński non fiction*, Warszawa 2010.
- Donert C., *Women's Rights and Global Socialism: Gendering Socialist Internationalism during the Cold War*, „International Review of Social History” 2022, nr 67 (S30).
- Dragostinova T., *The „Natural Ally” of the „Developing World”: Bulgarian Culture in India and Mexico*, „Slavic Review” 2018, nr 77 (3).
- Dumała H., *Polska – Ameryka Łacińska: powojenne skutki dyplomatyczno-konsularne*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K” 1997, nr 4.
- Dvoráček J., Piknerová L., Záhorík J., Tarrosy I., *A History of Czechoslovak Involvement in Africa: Studies from the Colonial Through the Soviet Era*, Lewiston, NY, 2014.
- Eastern Europe and the Third World*, red. M. Radu, New York 1981.
- Economic Relations Between Socialist Countries and the Third World*, red. D. Nayyar, London–Basingstoke 1977.
- Efrat M., *The Economics of Soviet Arms Transfers to the Third World – A Case Study: Egypt*, „Soviet Studies” 1983, nr 35 (4).
- Eisenman J., *Comrades-in-arms: the Chinese Communist Party's relations with African political organisations in the Mao era, 1949–76*, „Cold War History” 2018, nr 18 (4).
- El Hussini M.M., *Soviet-Egyptian Relations, 1945–85*, New York 1987.
- Engerman D.C., *Learning from the East. Soviet Experts and India in the Era of Competitive Coexistence*, „Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East” 2013, nr 33 (2).
- Etudier à l'Est: Expériences de diplômés africains*, red. M. Saint-Martin, G.S. Ghellab, K. Mellakh, Paris 2015.
- Foran J., *Taking Power. On the Origins of Third World Revolutions*, New York 2005.
- Friedman J., *Shadow Cold War. The Sino-Soviet Competition for the Third World*, Chapel Hill 2015.
- Gasztold P., *Bejrut w Warszawie. Arabski półświatek nad Wisłą w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w.* [w:] *Obrzeża społeczne Warszawy w latach 1945–1989. Studia i materiały*, red. P. Pleskot, Warszawa 2018.
- Gasztold P., *Lost Illusions: The Limits of Communist Poland's Involvement in Cold War Africa* [w:] *Warsaw Pact Intervention in the Third World. Aid and Influence in the Cold War*, red. P.E. Muehlenbeck, N. Telepneva, London – New York 2018.
- Gasztold P., *Początki wywiadu wojskowego PRL na Bliskim Wschodzie. Działalność rezydentury Zarządu II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego kryptonim „Cedr” w Libanie (1965–1970)* [w:] *Attaché i przedstawiciele misji wojskowych w Wojsku Polskim II RP i Siłach Zbrojnych PRL*, red. B. Kapuściak, Katowice–Warszawa 2021.
- Gasztold P., *Polish Military Intelligence and Its Secret Relationship with the Abu Nidal Organization* [w:] *Terrorism in the Cold War. State Support in Eastern Europe and the Soviet Sphere of Influence*, t. I, red. A. Hanni, T. Riegler, P. Gasztold, London – New York 2020.
- Gasztold P., *PRL, blok sowiecki i międzynarodowy terroryzm: uwarunkowania tajnych relacji w okresie zimnej wojny*, „Terroryzm – studia, analizy, prewencja” 2023, nr 3.
- Gasztold P., Solarz J., *Arms, Advisors and Weapons of Mass Destruction: Polish-Libyan Military Cooperation, 1970–1990*, „International History Review” 2022, nr 44 (4).

- Gasztold P., „Szkoła przetrwania”. *Studenci afrykańscy w komunistycznej Polsce* [w:] *Środowisko studenckie w krajach bloku sowieckiego 1945–1990*, red. K. Dworaczek, K. Łągojda, Wrocław–Warszawa 2020.
- Gasztold P., *Wars, Weapons and Terrorists: Clandestine Operations of the Polish Military Intelligence Station in Beirut, 1965–1982*, „The International History Review” 2021, nr 43 (1).
- Gasztold-Señ P., *Arabscy studenci w Warszawie po 1956 r.* [w:] *Cudzoziemcy w Warszawie 1945–1989. Studia i materiały*, red. P. Pleskot, Warszawa 2012.
- Gasztold-Señ P., *Between Non-Refundable Aid and Economic Profits: Export of Arms from the Polish People’s Republic’s to the Third World Countries* [w:] *Post-1945 Poland: Modernities, Transformations and Evolving Identities. Working papers. Programme on Modern Poland*, red. H. Czyżewski, K. Jeżowska, M. Kunicki, Oxford 2016.
- Gasztold-Señ P., *Kontrwywiadowcza ochrona kontraktów wojskowych PRL w Libii w latach osiemdziesiątych XX wieku* [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 2, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2015.
- Gasztold-Señ P., *Libia Muammara Kaddafiego i PRL. Zapomniani sojusznicy okresu zimnej wojny* [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w regionie Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki (MENA) u progu XXI wieku*, red. R. Bania, K. Zdulski, Łódź 2012.
- Gasztold-Señ P., *Niepokoje na pustyni. Reperkusje powstania NSZZ „Solidarność” wśród polskich pracowników w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie* [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 1, red. T. Kozłowski, J. Ołaszek, Warszawa 2011.
- Gasztold-Señ P., *Państwa arabskie wobec „Solidarności” (w świetle źródeł polskich)* [w:] *Świat wobec „Solidarności”*, red. P. Jaworski, Ł. Kamiński, Wrocław 2013.
- Gasztold-Señ P., *PRL wobec państw Maghrebu 1970–1989*, „Olsztyńskie Studia Afrykanistyczne” 2010, t. 1.
- Gasztold-Señ P., Trentin M., Adamec J., *Syria during the Cold War: The East European Connection*, Boulder 2014.
- Gasztold-Señ P., *Syryjsko-libijska walka z syjonizmem w PRL. Zaangażowanie Michela Mounayera w działalność „lewicy” partyjnej w latach 1978–1986*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2010, nr 2.
- Gasztold-Señ P., *Wywiad PRL a problemy polityczno-gospodarcze Afryki Subsaharyjskiej w latach osiemdziesiątych XX wieku*, „Olsztyńskie Studia Afrykanistyczne” 2011, t. 2.
- Gemechu D., *Stosunki polsko-etiopskie. Zarys problematyki*, „Forum Politologiczne” 2006, nr 3.
- Ghodsee K., *Second world, second sex. Socialist Women’s Activism and Global Solidarity during the Cold War*, Durham–London 2019.
- Ginelli Z., *Opening the Semi-Periphery: Hungary and Decolonisation*, Research Report for the Vera and Donald Blinken Open Society Archives, 1 June to 31 July 2017.
- Glassman J. D., *Arms for the Arabs: The Soviet Union and War in the Middle East*, Baltimore 1975.
- Goddeeris I., *Between Anti-Imperialism and Anti-Communism: Poland and International Solidarity with Vietnam* [w:] *Protest in the Vietnam War Era*, red. A. Sedlmaier, Cham 2022.
- Golan G., *The Soviet Union and National Liberation Movements in the Third World*, London–Sydney–Wellington 1988.
- Golan G., *The Soviet Union and Palestine Liberation Organization. An Uneasy Alliance*, New York 1980.
- Golan G., *Soviet policies in the Middle East from World War Two to Gorbachev*, Cambridge 1990.

- Golani M., *The Historical Place of the Czech-Egyptian Arms Deal, Fall 1955*, „Middle Eastern Studies” 1995, nr 31 (4).
- Gołąbek S., *Związki Polaków z Afryką do roku 1945*, Warszawa–Łódź 1978.
- Gość w dom. *Studenci z krajów Trzeciego Świata w Polsce*, red. E. Nowicka, S. Łodziński, Warszawa 1993.
- Góralski W., *Polska a kraje rozwijające się w latach 1945–1970 (problemy polityczno-dyplomatyczne)*, „Dzieje Najnowsze” 1986, nr 2.
- Gradszkova Y., *The Women’s International Democratic Federation, the Global South, and the Cold War*, New York 2021.
- Grzechnik M., *‘Ad Maiorem Poloniae Gloriam!’ Polish Inter-colonial Encounters in Africa in the Interwar Period*, „The Journal of Imperial and Commonwealth History” 2020, nr 48 (5).
- Gsuda A.A., *Libia w piśmiennictwie polskim po II wojnie światowej*, Warszawa 2003.
- Hadhri M., *L’URRS et le Maghreb. De la Révolution d’octobre à l’indépendance de l’Algérie 1917–1962*, Paris 1985.
- Hagenbeck F., *Zwyczajny szpieg: wspomnienia*, Warszawa 2019.
- Hannová D., *Problémoví elegáni. Arabští studenti v Praze v 50. a 60. letech 20. století*, „Acta Universitatis Carolinae: Historia Universitatis Carolinae Pragensis” 2014, nr 54 (2).
- Hartmetz A.K., Kocsev B., Zofka J., *East-South Relations during the Global Cold War: Economic Activities and Area Studies Interests of East Central European CMEA Countries in Africa*, Working paper series des SFB 1199, Leipzig 2018.
- Hejczyk A., *Sybiracy pod Kilimandżaro. Tengeru. Polskie osiedle w Afryce Wschodniej we wspomnieniach jego mieszkańców*, Rzeszów–Kraków 2013.
- Herf J., *Undeclared Wars with Israel. East Germany and the West German Far left, 1967–1989*, New York 2016.
- Hessler J., *Death of an African Student in Moscow: Race, Politics, and the Cold War*, „Cahiers du monde russe” 2006, nr 47 (1–2).
- Heurlin Ch., *Authoritarian Aid and Regime Durability: Soviet Aid to the Developing World and Donor-Recipient Institutional Complementarity and Capacity*, „International Studies Quarterly” 2020, nr 64 (4).
- Historia dyplomacji polskiej*, t. VI: 1944/1945–1989, red. W. Materski, W. Michowicz, Warszawa 2010.
- Historia dyplomacji polskiej X–XX w.*, red. G. Labuda, W. Michowicz, Warszawa 2002.
- Hope is of a different color: from the Global South to the Łódź Film School*, red. M. Lipska, M. Talarczyk, Warsaw–Łódź 2021.
- Hornsby R., *The post-Stalin Komsomol and the Soviet fight for Third World youth*, „Cold War History” 2016, nr 16 (1).
- Howell J., *The End of an Era: the Rise and Fall of G.D.R. Aid*, „The Journal of Modern African Studies” 1994, nr 32 (2).
- Hryčko K., *An Outline of the History of Polish-Ethiopian Relations [w:] Foreign relations with Ethiopia: human and diplomatic history (from its origins to present)*, red. L. Prijac, Münster 2015.
- Iandolo A., *Arrested Development: The Soviet Union in Ghana, Guinea, and Mali, 1955–1968*, Ithaca 2022.
- Iandolo A., *The Rise and Fall of the ‘Soviet Model of Development’ in West Africa, 1957–64*, „Cold War History” 2012, nr 12 (4).

- Jakimowicz-Ostrowska I., *Żołnierze-cudzoziemcy w gdyńskich jednostkach marynarki wojennej w latach 1946–1989*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Akademii Marynarki Wojennej” 2009, nr 1.
- Jarecka-Stępień K., *Polacy w Libii*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2004, nr 3 (1).
- Kanet R.E., *The Superpower Quest for Empire: The Cold War and Soviet Support for ‘Wars of National Liberation’*, „Cold War History” 2006, nr 6 (3).
- Karsh E., *Soviet Policy toward Syria since 1970*, New York 1991.
- Katsakioris C., *Creating a Socialist Intelligentsia. Soviet Educational Aid and its Impact on Africa (1960–1991)*, „Cahiers d’études africaines” 2017, nr 2 (226).
- Katsakioris C., *L’Algérie et les pays de l’Est: coopération éducative et formation des étudiants, histoire et héritages*, „Cahiers du monde russe” 2022, nr 63 (3–4).
- Katsakioris C., *L’Union Soviétique et les intellectuels africains. Internationalisme, panafricanisme et négritude pendant les années de la décolonisation, 1954–1964*, „Cahiers du monde russe” 2006, nr 47 (1–2).
- Katsakioris C., *Students from Portuguese Africa in the Soviet Union, 1960–74: Anti-colonialism, Education, and the Socialist Alliance*, „Journal of Contemporary History” 2021, nr 56 (1).
- Katsakioris C., *The Lumumba University in Moscow: higher education for a Soviet – Third World alliance, 1960–91*, „Journal of Global History” 2019, nr 14 (2).
- Katsakioris C., *The Socialist Countries, North Africa and the Middle East in the Cold War: The Educational Connection*, „Contemporary European History” 2021, nr 30.
- Katz M.N., *The Third World in Soviet Military Thought*, London 1982.
- Kawan L., *La nouvelle orientation du commerce extérieur soviétique. Asie, Afrique, Amérique Latine*, Bruxelles 1958.
- Këllici K., *The PLO and Communist Albania: Cold War Relations*, „Journal of Palestine Studies” 2021, nr 50 (4).
- Knopek J., *Migracje Polaków do Afryki Północnej w XX wieku*, Bydgoszcz 2001.
- Knopek J., *Napływ kadr naukowo-technicznych do Afryki Północnej a stosunki Polski z krajami arabskimi po II wojnie światowej*, „Studia Polonijne” 2002, t. 23.
- Knopek J., *Obecność emigrantów polskich w krajach i kulturach arabskich*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2019, nr 2 (172).
- Knopek J., *Przeszłość i terażniejszość stosunków Polski z Republiką Gambii*, „Studia Polonijne” 2008, t. 29.
- Knopek J., *Przeszłość i terażniejszość stosunków Polski z Republiką Ghany*, „Studia Polonijne” 2005, t. 26.
- Knopek J., *Przeszłość i terażniejszość stosunków Polski z Republiką Mali*, „Studia Polonijne” 2007, t. 28.
- Knopek J., Ratke-Majewska A., *Polityka Polski wobec krajów arabskich w świetle planu pracy Departamentu MSZ na rok 1969*, „Studia Polonijne” 2014, t. 35.
- Knopek J., Ratke-Majewska A., *Polityka Polski wobec państw Afryki Subsaharyjskiej w świetle planu pracy Departamentu MSZ na 1969 rok*, „Cywilizacja i Polityka” 2014, t. 12.
- Knopek J., *Rozwój polskich akcji misyjnych w Afryce Północnej w XIX i XX wieku*, „Studia Polonijne” 2001, t. 22.
- Knopek J., *Stosunki Polski z Afryką arabską po II wojnie światowej*, „Forum Politologiczne” 2006, t. 3.

- Knopek J., *Stosunki Polski z krajami Afryki Zachodniej – historia i współczesność*, Bydgoszcz 2008.
- Knopek J., *Stosunki polsko-kameruńskie: geneza, struktury, funkcjonowanie*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2013, nr 14.
- Knopek J., *Stosunki polsko-zachodnioafrykańskie*, Toruń 2013.
- Knopek J., Zbigniew Roman Dmochowski. *Rzecz o osiągnięciach polskich w Afryce Zachodniej*, „Studia Polonijne” 2012, t. 33.
- Kociuba B., „Zamiast Twojego uśmiechu, Polsko, mamy łzy i uśmiech niedoli”. *Pamiętnik z Syberii, Iranu i Libanu*, wstęp i oprac. W. Kujawa, Warszawa 2020.
- Kohn M., McBride K., *Political Theories of Decolonization. Postcolonialism and the Problem of Foundations*, New York 2011.
- Komorowski Ł., *Sprawa operacyjnego sprawdzenia kryptonim „Jordan”*. Przyczynek do historii środowiska arabskich studentów w Poznaniu w latach 80. XX wieku, „Kronika Miasta Poznania” 2020, nr 2.
- Kopka B., *Aparat bezpieczeństwa wobec V Światowego Festiwalu Młodzieży i Studentów w Warszawie (31 lipca – 14 sierpnia 1955 r.)*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2008, nr 1.
- Korbonski A., *Eastern Europe and the Third World; or „Limited Regret Strategy” Revisited* [w:] *The Soviet Union and the Third World. The Last Three Decades*, red. A. Korbonski, F. Fukuyama, Ithaca–London 1987.
- Kosowski A.P., *Stosunki polsko-egipskie w latach 1927–1945*, Warszawa 2017.
- Koura J., *A prominent spy: Mehdi Ben Barka, Czechoslovak intelligence, and Eastern Bloc Espionage in the Third World during the Cold War*, „Intelligence and National Security” 2021, nr 36 (3).
- Koura J., Pešta M., *Československo a studená válka v Africe. Přístupy, interpretace a roviny zkoumání*, „Pamet a Dejiny” 2020, nr 3.
- Kowalski I., *African Studies in Poland*, „The Journal of Modern African Studies” 1967, nr 5 (2).
- Kramer M., *The Decline in Soviet Arms Transfers to the Third World, 1986–1991* [w:] *The End of the Cold War and the Third World: New Perspectives on Regional Conflict*, red. A. Kalinovsky, S. Radchenko, Abingdon 2011.
- Kratiuk B., *Polskie zaangażowanie w Afryce: ambasador Lewandowski w ONZ a sprawa Konga*, „Stosunki Międzynarodowe” 2016, t. 52, nr 2.
- Kreutz A., *Post-Communist Eastern Europe and the Middle East: The Burden of History and New Political Realities*, „Arab Studies Quarterly” 1999, nr 21 (2).
- Kühne W., *Die Politik der Sowjetunion in Afrika. Bedingungen und Dynamik ihres ideologischen, ökonomischen und militärischen Engagements*, Baden-Baden 1983.
- Landowski Z., *Arabistyka w PRL (1945–1990). Narodziny, historia, modernizacja*, Lublin 2021.
- Laron G., „Logic Dictates That They May Attack When They Feel They Can Win”: *The 1955 Czech-Egyptian Arms Deal, the Egyptian Army, and Israeli Intelligence*, „The Middle East Journal” 2009, nr 63 (1).
- Laron G., *Stepping Back from the Third World. Soviet Policy toward the United Arab Republic, 1965–1967*, „Journal of Cold War Studies” 2010, nr 12 (4).
- Latin America and the Global Cold War*, red. T.C. Field, S. Krepp, V. Pettina, Chapel Hill 2020.
- Lazic M., *Arsenal of the Global South: Yugoslavia’s Military Aid to Nonaligned Countries and Liberation Movements*, „Nationalities Papers” 2021, nr 49 (3).
- Lazic M., *Unmaking Détente. Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, Lanham–London 2022.

- Left Transnationalism. The Communist International and the National, Colonial, and Racial Questions*, red. O. Drachewych, I. McKay, Kingston 2019.
- Lingelbach J., *On the Edges of Whiteness. Polish Refugees in British Colonial Africa during and after the Second World War*, New York – Oxford 2020.
- Listkiewicz A., *Polityka Polski Ludowej wobec Etiopii* [w:] *Polska XX wieku w świetle badań historycznych i społecznych*, red. J. Jędrzejewska, M. Śliwa, Lublin 2020.
- Lüthi L.M., *Chiny–ZSRR: zimna wojna w świecie komunistycznym*, Warszawa 2011.
- Lüthi L.M., *Cold Wars. Asia, the Middle East, Europe*, Cambridge 2020.
- Łazor J., *Brama na Bliski Wschód. Polsko-palestyńskie stosunki gospodarcze w okresie międzywojennym*, Warszawa 2016.
- Macková-Jünová A., *Export of Experts. Czechoslovak Academy of Sciences and Iraq in the 1960s*, „Práce z dějin Akademie věd” 2018, nr 10 (2).
- Macqueen I., *Shaka Zulu in the Polish People’s Republic (PRL): exploring South African-Polish links in the late Cold War*, „Cold War History” 2022, nr 22 (3).
- Mádrová K., *Development and Strategy of the Czech Technical University’s Contacts with Third World Countries in the 1960s*, „Práce z dějin Akademie věd” 2018, nr 10 (2).
- Maeke L., *DDR und PLO. Die Palästinapolitik des SED-Staates*, Oldenburg 2017.
- Maj E., *Poland’s double game strategy during the US-Iranian crises (1979–88)*, „Cold War History” 2021, nr 21 (2).
- Maj E., *Polska wobec kryzysu w stosunkach między Stanami Zjednoczonymi a Iranem 1979–1981*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 3.
- Mark J., Apor P., Vučetić R., Oseka P., *‘We Are with You, Vietnam’: Transnational Solidarities in Socialist Hungary, Poland and Yugoslavia*, „Journal of Contemporary History” 2015, nr 3.
- Mark J., Kalinovsky A.M., Marung S., *Introduction* [w:] *Alternative Globalizations. Eastern Europe and the Postcolonial World*, red. J. Mark, A.M. Kalinovsky, S. Marung, Bloomington 2020.
- Mark J., Rupprecht T., *The Socialist World in Global History: From Absentee to Victim to Co-Producer* [w:] *The Practice of Global History. European Perspectives*, red. E. Middel, London 2019.
- Mark J., Slobodian Q., *Eastern Europe in the Global History of Decolonization* [w:] *The Oxford Handbook of the Ends of Empire*, red. M. Thomas, A. Thompson, Oxford 2018.
- Marzęda-Młynarska K., *African Migrants in Poland 1945–2019* [w:] *African Migrants and the Refugee Crisis*, red. O. Abegunrin, S.O. Abidde, Cham 2021.
- Masłowski M., *Kształcenie obcokrajowców w polskich uczelniach – wybrane problemy* [w:] *Dialogi o Trzecim Świecie*, t. 6, red. S. Łodziński, Warszawa 1990.
- Mathur N., *East meets east: foreign relations between India and Poland during the Cold War*, „South Asian History and Culture” 2014, nr 5 (3).
- Matusevich M., *Testing the limits of Soviet Internationalism. African Students in the Soviet Union* [w:] *Race, Ethnicity and the Cold War*, red. P.E. Muehlenbeck, Nashville 2012.
- Maurin J., *Flüchtlinge als politisches Instrument – Chilenische Emigranten in der DDR 1973–1989*, „Totalitarismus und Demokratie” 2005, nr 2.
- Mazov S., *A Distant Front in the Cold War. The USSR in West Africa and the Congo, 1956–1964*, Palo Alto 2010.
- Mazurczak W., *Kolonializm – Dekolonizacja – Postkolonializm. Rozważania o istocie i periodyzacji*, „Przełęcz Politologiczny” 2016, nr 3.

- Mazurek M., *Polish Economists in Nehru's India: Making Social Science for the Third World in an Era of de-Stalinization*, „Slavic Review” 2018, nr 77 (3).
- McClellan W., *Africans and Black Americans in the Comintern Schools, 1925–1934*, „The International Journal of African Historical Studies” 1993, nr 26 (2).
- Menon R., *Soviet Power and the Third World*, New Haven – London 1986.
- Meurs D., Charpentier P., *Projection économique de l'URSS en Asie du Sud-Ouest*, Paris 1985.
- Mëhilli E., *From Stalin to Mao: Albania and the Socialist World*, Ithaca 2017.
- Michowicz J., *Środowisko studenckie. Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców*, „Życie Szkoły Wyższej” 1980, R. 28, nr 10.
- Mikulicz S., *Wspomnienia z Kambodży. Tuż po Pol Pocie...*, Toruń 2007.
- Mildnerová K., *Namibian Czechs: History and identity of the Namibian children raised in Czechoslovakia*, Münster 2020.
- Miškařík P., *The Narrative Construction of Identity among the Namibian Czechs*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2019, t. 19.
- Miyamoto S., *DPRK Troop Dispatches and Military Support in the Middle East: Change from Military Support to Arms Trade in the 1970s*, „East Asia” 2010, nr 27 (4).
- Mosamete S., *L'Afrique et la Perestroïka. L'évolution de la pensée soviétique sous Gorbatchev*, Paris 2007.
- Mott IV W.H., *Soviet Military Assistance. An Empirical Perspective*, Westport 2001.
- Möller H., *DDR und Äthiopien: Unterstützung für ein Militärregime (1977–1989): eine Dokumentation*, Berlin 2003.
- Möller H., *Die Beziehungen der DDR mit Entwicklungsländern – ein neues theoretisches Konzept, dargestellt anhand der Beispiele China und Äthiopien sowie Irak/Iran*, Berlin 2004.
- Möller H., *Die Rolle der DDR im Krieg Irak-Iran: neue Quellen (Arbeitspapier)*, Berlin 1998/1999.
- Möller H., *Geheime Waffenlieferungen der DDR im ersten Golfkrieg an Iran und Irak 1980–1988. Eine Dokumentation*, Berlin 2002.
- Muehlenbeck P.E., *Czechoslovakia in Africa, 1945–1968*, Basingstoke 2016.
- Murkociński M., *Polska emigracja niepodległościowa w Libanie 1943–1950 na tle uchodźstwa polskiego czasów II wojny światowej*, „Studia Historyczne” 2017, t. 60, z. 1.
- Murkociński M., *To Govern a Community of Refugees: Some Insights into the History of the Polish Refugee Administration in East Africa, 1942–1945*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2018, nr 4 (170).
- Müller K., *DDR-Kinder aus Namibia. Eine Metaphernanalyse im Feld der Fluchtforschung*, Bielefeld 2022.
- Müller M., *In Search of the Global East: Thinking between North and South*, „Geopolitics” 2020, nr 25 (3).
- Müller T.R., *Legacies of Socialist Solidarity. East Germany in Mozambique*, London 2014.
- Natufe I.O., *Soviet Policy in Africa: from Lenin to Brezhnev*, Bloomington 2011.
- Ndiaye B., *Kształcenie obywateli Senegalu w Polsce w kontekście relacji polsko-senegalskich. Zarys problemu*, „Echa Przeszłości” 2019, nr XX (2).
- Ndiaye B., *Stosunki polsko-senegalskie. Stan obecny i perspektywy*, „Forum Politologiczne” 2006, t. 3.

- Ney-Krwawicz M., „*Polak w Afryce*” o młodych i najmłodszych uchodźcach polskich z ZSRR w Afryce w latach 1943–1945, „*Dzieje Najnowsze*” 2020, t. 52, nr 4.
- Noszczak B., *Orient zesłańców. Bliski Wschód w oczach Polaków ewakuowanych ze Związku Sowieckiego (1942–1945)*, Warszawa 2022.
- Noworyta E., *Polityka i dyplomacja: wspomnienia ambasadora*, Łódź 2008.
- Obeidat H., *Stosunki polityczne polsko-egipskie do 1989 r.*, „*Przegląd Orientalistyczny*” 2004, nr 1–2.
- Obeidat H., *Stosunki Polski z Egiptem i Irakiem w latach 1955–1989*, Toruń 2002.
- Olejniczak C., *Die Dritte-Welt-Bewegung in Deutschland. Konzeptionelle und organisatorische Strukturmerkmale einer neuen sozialen Bewegung*, Wiesbaden 1999.
- Omulecka A., Sajenczuk E., *O motywacji uczenia się języka polskiego w Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców w Łodzi*, „*Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców*” 1988, nr 1.
- Opatrný J., Zourek M., Majlátová L., Pelant M., *Las relaciones entre Checoslovaquia y América Latina 1945–1989 en los archivos de la República Checa*, Praha 2015.
- Oseka P., *Święto inne niż wszystkie. Propaganda i rzeczywistość V Światowego Festiwalu Młodzieży i Studentów w Warszawie* [w:] *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001.
- Pałyga E.J., *Kształtowanie się stosunków dyplomatycznych Polski z państwami Afryki*, „*Przegląd Orientalistyczny*” 1981, nr 2.
- Pałyga J., *Nawiązanie stosunków dyplomatycznych Polski z nowo powstałymi państwami Afryki w latach 50.*, „*Przegląd Orientalistyczny*” 1978, nr 2.
- Państwa Afryki Zachodniej: fakty, problemy stabilizacji i rozwoju, polskie kontakty*, red. Z. Łazowski, t. 1, Warszawa 2006; t. 2, Warszawa 2008.
- Pasztor M., *Polsko-belgijska „wojna” o Kongo (1960–1963)*, „*Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały*” 2019, nr 17.
- Patek A., *Z kart polskiej obecności w pozaeuropejskiej części świata śródziemnomorskiego po II wojnie światowej* [w:] *Mare apertum: przepływ idei, ludzi i rzeczy w świecie śródziemnomorskim*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2007.
- Patnam R.G., *The Soviet Union in the Horn of Africa. The diplomacy of intervention and disengagement*, Cambridge 1990.
- Pennar J., *The USSR and the Arabs. The Ideological Dimension*, London 1973.
- Petrilák V., Kraenski M.L., *Rudá Samba. Činnost StB v Brazílii v 50. a 60. letech 20. století*, Praha 2020.
- Petrov V., *The Rose and the Lotus: Bulgarian Electronic Entanglements in India, 1967–89*, „*Journal of Contemporary History*” 2019, nr 54 (3).
- Pionierzy krakowskiej afrykanistyki*, red. R. Kłosowicz, Kraków 2017.
- Piotrowski J., *Stosunki Polski z krajami arabskimi*, Warszawa 1989.
- Piłomiński K., *Arabia incognito. Raport polskiego ambasadora*, Warszawa 2019.
- Polacy w Nigerii*, t. 1, red. J. Machowski, Z. Łazowski, W. Kozak, Warszawa 1997; t. 2: *Wspomnienia*, red. Z. Łazowski, Warszawa 1998; t. 3: *Budowniczości*, red. Z. Łazowski, J. Wójcik, Warszawa 2000; t. 4: *Polacy w krajach Afryki Zachodniej*, red. Z. Łazowski, S. Łazowska, Warszawa 2000.
- Poland's relations with West Africa*, red. Z. Łazowski, Warszawa 2004.

- Polska – Ameryka Łacińska: historia – polityka – gospodarka – kultura*, red. M. Drgas, J. Knopek, A. Ratke-Majewska, Toruń 2014.
- Popławski B., *An Illusion of exoticism: The evolution of the perception of Africa in Poland (1945–1989)*, „Journal of Central and East European African Studies” 2021, nr 1 (1–2).
- Popławski B., *Granice poznania. Wizerunek Afryki Subsaharyjskiej w polskim reportażu [w:] Cudzoziemcy w Warszawie 1945–1989*, red. P. Pleskot, Warszawa 2012.
- Popławski B., *Hic Sunt Leones. Analiza percepcji przestrzeni Afryki we wspomnieniach Polaków*, „Przegląd Humanistyczny” 2015, nr 4.
- Popławski B., *Politolingwistyka dyplomatyczna. Analiza percepcji Afryki Subsaharyjskiej w exposé ministrów spraw zagranicznych II i III RP*, „Politeja” 2020, nr 6 (69).
- Popławski B., *Sudan okiem dyplomacji PRL-owskiej [w:] Bilad as-Sudan. Polska a strefa Sudanu*, red. W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek, Pelplin 2017.
- Popławski B., *Z dziejów pewnego towarzystwa. O początkach Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Afrykańskiej w Warszawie [w:] Cudzoziemcy w Warszawie 1945–1989. Studia i materiały*, red. P. Pleskot, Warszawa 2012.
- Porter B.D., *The USSR in Third World Conflicts. Soviet Arms and Diplomacy in Local Wars 1945–1980*, Cambridge 1987.
- Possony S.T., Bouchev L.F., *International Terrorism – The Communist Connection – With a Case Study of West German Terrorist Ulrike Meinhof*, Washington, DC, 1978.
- Primakov Y., *Russia and the Arabs. Behind the Scenes in the Middle East from the Cold War to the Present*, New York 2009.
- Prokopczuk J., *Stosunki Polski z krajami Afryki*, „Sprawy Międzynarodowe” 1964, nr 7.
- Prokopczuk J., *Współpraca gospodarcza i polityczna Polski z krajami rozwijającymi się*, „Sprawy Międzynarodowe” 1969, nr 7–8.
- Puchalski P., *Poland in a Colonial World Order. Adjustments and Aspirations, 1918–1939*, London–New York 2022.
- Puchalski P., *Polityka kolonialna międzywojennej Polski w świetle źródeł krajowych i zagranicznych: nowe spojrzenie (1918–1945)*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 2018, nr 7.
- Pugach S., *African Students in East Germany, 1949–1975*, Ann Arbor 2022.
- Pulec M., *Československá Pomoc Guineji a Portugalské Guineji ve vojensko-bezpečnostní oblasti*, „Securitas Imperii” 2002, nr 9.
- Quist-Adade C., *From paternalism to ethnocentrism: images of Africa in Gorbachev’s Russia*, „Race & Class” 2005, nr 46 (4).
- Ra’anan U., *The USSR Arms the Third World: Case Studies in Soviet Foreign Policy*, Cambridge, MA – London 1969.
- Rakowska-Harmstone T., *Soviet Central Asia: a Model of Non-Capitalist Development for the Third World [w:] The USSR and the Muslim World. Issues in Domestic and Foreign Policy*, red. Y. Ro’I, London 1984.
- Rakowski B., *Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego (1958–2008)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców” 2010, nr 17.
- Ratke-Majewska A., *Stosunki bilateralne Polski z państwami andyjskimi 1918–2018*, Poznań 2019.
- Relacje Polska–Brazylia. Historia i współczesność*, red. A. Dembic, M. Kula, Warszawa 1996.

- Relacje Polska–Chile. Historia i współczesność*, red. K. Dembic, Warszawa 2002.
- Richterova D., Pešta M., Telepneva N., *Banking on Military Assistance: Czechoslovakia's Struggle for Influence and Profit in the Third World 1955–1968*, „The International History Review” 2021, nr 43 (1).
- Richterova D., Telepneva N., *An Introduction: The Secret Struggle for the Global South – Espionage, Military Assistance and State Security in the Cold War*, „The International History Review” 2021, nr 43 (1).
- Rigg J., *An Everyday Geography of the Global South*, Oxon 2007.
- Roberts G., *Revolutionary State-Making in Dar es Salaam. African Liberation and the Global Cold War, 1961–1974*, Cambridge 2022.
- Rodríguez F., *Chilijczycy w Polsce* [w:] *Relacja Polska–Chile. Historia i współczesność*, red. K. Dembic, Warszawa 2002.
- Rothenberg M., *The USSR and Africa: New Dimensions of Soviet Global Power*, Miami 1980.
- Rubinstein A., *Red Star on the Nile. The Soviet-Egyptian Influence Relationship Since the June War*, Princeton 1977.
- Rubinstein A., *Yugoslavia and Non-Aligned World*, Princeton 1970.
- Rudner M., *East European Aid to Asian Developing Countries: The Legacy of the Communist Era*, „Modern Asian Studies” 1996, nr 30 (1).
- Rupprecht T., *Soviet Internationalism after Stalin. Interaction and Exchanges between the USSR and Latin America during the Cold War*, Cambridge 2015.
- Rüchel U., *„Wir hatten noch nie einen Schwarzen gesehen”: das Zusammenleben von Deutschen und Namibiern rund um das SWAPO-Kinderheim Bellin 1979–1990*, Schwerin 2001.
- Saull R., *Locating the Global South in the Theorisation of the Cold War: Capitalist Development, social revolution and geopolitical conflict*, „Third World Quarterly” 2005, nr 26.
- Sayyid S., *Islamophobia and the Europeanness of the other Europe*, „Patterns of Prejudice” 2018, nr 52 (5).
- Schleicher H.G., Engel U., *DDR-Geheimdienst und Afrika-Politik*, „Außenpolitik – Zeitschrift für internationale Fragen” 1996, nr 4 (47).
- Schmitt C., Witte M.D., Polat S., *International solidarity in the GDR and transnationality: an analysis of primary school materials for Namibian child refugees*, „Transnational Social Review” 2014, nr 4 (2–3).
- Schulze A., *Unlearning Religion: The „GDR Children from Namibia” between Postcolonialism and Decoloniality* [w:] *(De)coloniality and religious practices: liberating hope. Proceedings of the IAPT Brazil conference 2019*, red. V. Schmiedt Streck, J.C. Adam, C. Carvalhaes, Fellbach 2021.
- Shemesh H., *Soviet-Iraqi Relations 1968–1988. In the Shadow of the Iraq-Iran Conflict*, Boulder–London 1992.
- Sieber K., *Československo a občanská válka v Nigérii (1967–1970)*, „Historie a vojenství” 2002, nr 51 (2).
- Siekiera J., *Trudne relacje Polski z Palestyną*, „Acta Erasmiana” 2017, t. 15.
- Sługocki R., *Żelazna obroża*, Warszawa 2011.
- Smisek M., *Czechoslovak Arms Exports to the Middle East*, t. 1: *Israel, Jordan and Syria, 1948–1989*, Warwick 2021; t. 2: *Egypt, 1948–1990*, Warwick 2022; t. 3: *Egypt 1948–1989*, Warwick 2022.

- Smith T., *New Bottles for New Wine: A Pericentric Framework for the Study of the Cold War*, „Diplomatic History” 2000, nr 24 (4).
- Smolansky O.M., Smolansky B.M., *The USSR and Iraq. The Soviet Quest for Influence*, Durham–London 1991.
- Socialism Goes Global. The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*, red. J. Mark, P. Betts, Oxford 2022.
- Socialist Educational Cooperation and the Global South*, red. I. Miethe, J. Weiss, Berlin 2020.
- Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement. Social, Cultural, Political, and Economic Imaginaries*, red. P. Stubbs, Montréal 2023.
- Southern African Liberation Movements and the Global Cold War ‘East’. Transnational Activism 1960–1990*, red. L. Dallywater, C. Saunders, H.A. Fonseca, Berlin–Boston 2019.
- Soviet Strategy in the Middle East*, red. G.W. Breslauer, Oxon – New York 2016.
- Stanciu C., *Romania and the Third World during the heyday of the detente*, „Third World Quarterly” 2018, nr 39 (10).
- Stanek Ł., *Accra, Warsaw, and Socialist Globalization [w:] Africa. Big Change, Big Chance*, red. B. Albrecht, Bologna 2014.
- Stanek Ł., *Architecture in Global Socialism. Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War*, Princeton 2020.
- Stanek Ł., *Miastoprojekt goes abroad: the transfer of architectural labour from socialist Poland to Iraq (1958–1989)*, „The Journal of Architecture” 2012, nr 17 (3).
- Stanek Ł., *Mobilities of Architecture in the Late Cold War: From Socialist Poland to Kuwait, and Back*, „International Journal of Islamic Architecture” 2015, nr 4 (2).
- Sterling C., *Sieć terroru*, Warszawa 1990.
- Storkman K., *Geheime Solidarität. Militärbeziehungen und Militärhilfen der DDR in die „Dritte Welt”*, Berlin, 2012.
- Stosunki dyplomatyczne Polski. Informator*, t. 4: *Afryka i Bliski Wschód 1918–2009*, red. K. Szczepanik, A. Herman-Łukasik, B. Janicka, Warszawa 2010.
- Sułkowska-Kusztelak J., *Materialne warunki studiów obcokrajowców w polskich szkołach wyższych: komunikat z badań*, Warszawa–Łódź 1988.
- Switat M., *Polsko-arabskie podróże – stracone szanse i profity*, „Przegląd Orientalistyczny” 2018, nr 1–2.
- Switat M., *Spoleczność arabska w Polsce: stara i nowa diaspora*, Warszawa 2017.
- Tebinka J., *Uzależnienie czy suwerenność? Odwilż październikowa w dyplomacji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1956–1961*, Warszawa 2010.
- Telepneva N., *Code Name SEKRETÁŘ: Amílcar Cabral, Czechoslovak Intelligence and the Role of Human Intelligence during the Cold War*, „International History Review” 2020, nr 42 (6).
- Telepneva N., *Cold War Liberation. The Soviet Union and the Collapse of the Portuguese Empire in Africa, 1961–1975*, Chapel Hill 2021.
- The Cold War in the Third World*, red. R.J. McMahon, New York 2013.
- The End of the Cold War and the Third World. New perspectives on regional conflict*, red. A.M. Kalinovsky, S. Radchenko, Oxon – New York 2011.
- The Soviet Union and the Third World*, red. E.J. Feuchwanger, P. Nailor, London–Basingstoke 1981.

- The Soviet Union and the Third World. The Last Three Decades*, red. A. Korbonski, F. Fukuyama, Ithaca–London 1987.
- The Soviet Union, Eastern Europe and the Third World*, red. R.E. Kanet, Cambridge 1987.
- The Soviet Union in the Third World*, red. C.R. Saivetz, Boulder 1989.
- The Soviet Union in the Third World: Successes and Failures*, red. R.H. Donaldson, Boulder–London 1981.
- The Soviet Union in World Politics. The Global Significance of the USSR; and issues in Soviet-African relations*, red. V. Kalu, Enugu 1988.
- The Third World in the Global 1960s*, red. S. Christiansen, Z.A. Scarlett, New York – Oxford 2013.
- The USSR and the Middle East*, red. M. Confino, S. Shamir, Jerusalem 1973.
- Timm S., *Parteiliche Bildungszusammenarbeit. Das Kinderheim Bellin für namibische Flüchtlingskinder in der DDR*, Münster 2007.
- Tomlinson B.R., *What was the Third World?*, „Journal of Contemporary History” 2003, nr 38 (2).
- Toporowski J., *Michał Kalecki. Biografia intelektualna*, Warszawa 2023.
- Trecker M., *Red Money for the Global South. East-South Economic Relations in the Cold War*, Abingdon – New York 2020.
- Trentin M., *Modernization as State Building: The Two Germans in Syria, 1963–1972*, „Diplomatic History” 2009, nr 33 (3).
- Trentin M., *State-led Development: The Privileged Linkage between East Germany and Ba'athist Syria, 1965–1972*, „Contemporary European History” 2021, nr 40 (4).
- Troche A., *Ulbricht und die Dritte Welt. Ost-Berlins „Kampf” gegen die Bonner „Alleinvertretungsanmassung”*, Erlagen–Jena 1996.
- Troubled Friendships. Moscow's Third World Ventures*, red. M. Light, London 1993.
- Urbański F., *Polityka Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec Angoli i Mozambiku – próba rekonstrukcji*, „Vade Nobiscum” 2015, t. 15.
- Urbański F., *Polska Rzeczypospolita Ludowa wobec konfliktu w Biafrze 1967–1970*, „Vade Nobiscum” 2019, t. 20.
- Urbański F., *Polska Rzeczypospolita Ludowa wobec wojny etiopsko-somalijskiej 1977–1978*, „Olsztyńskie Studia Afrykanistyczne” 2017, t. 6.
- Van der Heyden U., Semmler W., Straßburg R., *Mosambikanische Vertragsarbeiter in der DDR-Wirtschaft: Hintergründe–Verlauf–Folgen*, Berlin 2014.
- Verburg M.M., *Ostdeutsche Dritte-Welt-Gruppen vor und nach 1989/90*, Göttingen 2012.
- Warnieńska M., *Kambodża – wspomnienia i pragnienia [w:] Polska–Kambodża. Łączy nas bolesna przeszłość, zbliży nas przyszłość*, red. T. Detyna, J. Marszałek-Kawa, Toruń 2008.
- Warsaw Pact Intervention in the Third World: Aid and Influence in the Cold War*, red. P.E. Muehlenbeck, N. Telepneva, London–New York 2018.
- Westad O.A., *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our*, New York 2005.
- Wieliczko Z., *Działalność Klubu Trzy Kontynenty*, „Przegląd Informacji o Afryce” 1974, nr 1.
- Wielkiewicz-Jałmużna D., *Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1952–2002*, „Acta Universitatis Lodziensis” 2008, nr 15.
- Winrow G.M., *The Foreign Policy of the GDR in Africa*, New York 1990.

- Witte M.D., Klein-Zimmer K., Schmitt C., *Growing Up Transnationally between SWAPO and GDR – A Biographical Ethnographic Study on Namibian Refugee Children*, „Transnational Social Review” 2013, nr 3 (2).
- Wojewoda M., *Pustynne „Zielone”*, b.m.w. 2016, e-book.
- Yoka E.J., *Niektóre czynniki warunkujące sukcesy w nauce studentów afrykańskich w Polsce. Komunikat z badań*, Warszawa–Łódź 1973.
- Yordanov R.A., *The Soviet Union and the Horn of Africa during the Cold War. Between Ideology and Pragmatism*, Lanham 2016.
- Yordanov R.A., *Warsaw Pact Countries’ Involvement in Chile from Frei to Pinochet, 1964–1973*, „Journal of Cold War Studies” 2019, nr 21 (3).
- Young B.R., *Cultural Diplomacy with North Korean Characteristics: Pyongyang’s Exportation of the Mass Games to the Third World, 1972–1996*, „The International History Review” 2020, nr 42 (3).
- Young B.R., *Guns, Guerillas and the Great Leader. North Korea and the Third World*, Stanford 2021.
- Youzhou Sun J., *‘Now the cry was Communism’: the Cold War and Kenya’s relations with China, 1964–70*, „Cold War History” 2020, nr 20 (1).
- Zarzycka-Suliga G., *Kontakty interkulturowe w ramach Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców w Łodzi [w:] Dialogi o Trzecim Świecie*, t. 6, red. S. Łodziński, Warszawa 1990.
- Zatlin J.R., *Scarcity and Resentment: Economic Sources of Xenophobia in the GDR, 1971–1989*, „Central European History” 2007, nr 40 (4).
- Ząbek M., *Biali i czarni, Postawy Polaków wobec Afryki i Afrykanów*, Warszawa 2007.
- Zgłobica M., *Zasady funkcjonowania Centrali Eksportu Kompletnych Obiektów Przemysłowych w latach 1954–1970*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 27.
- Zins H., *Polacy w Afryce Wschodniej*, Lublin 1978.
- Zídek P., *Československo a francouzská Afrika 1948–1968*, Praha 2006.
- Zídek P., Sieber K., *Československo a Blízký Východ v letech 1948–1989*, Praha 2009.
- Zídek P., Sieber K., *Československo a Subsaharská Afrika v letech 1948–1989*, Praha 2007.
- Zídek P., *Československo v konžské krizi 1959–1961*, „Historie a vojenství” 2006, nr 55 (3).
- Zofka J., *Chairman Cotton: Socialist Bulgaria’s cotton trade with African countries during the early Cold War (1946–70)*, „Journal of Global History” 2022, nr 17 (3).
- Żukowski A., *Polska wobec Namibii i jej niepodległości [w:] Wokół teoretycznych i praktycznych aspektów stosunków międzynarodowych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Mieczysławowi Stolarczykowi*, red. T. Kubin, J. Łapaj-Kucharska, T. Okrasa, Katowice 2020.
- Żukowski A., *Polsko-południowoafrykańskie stosunki polityczne*, Olsztyn 1998.
- Żukowski A., *W kraju złota i diamentów. Polacy w Afryce Południowej XVI–XX w.*, Warszawa 1994.
- Żuławski M., *Ucieczka do Afryki*, Warszawa 2005.
- Żychski J., *W objęciach Afryki*, Bydgoszcz 1997.
- Žáček P., *Military Intelligence from Libya and Terrorism – The ‘Oil’ residency in the materials of the Main Military Counterintelligence Directorate*, „Behind the Iron Curtain” 2012, nr 2.
- Žáček P., *Náš soudruh v Havaně. Vznik čs. rezidentury a spolupráce s kubánskou Bezpečností*, „Pamět a Dejiny” 2012, nr 3 (6).
- Životić A., Čavoški J., *On the Road to Belgrade: Yugoslavia, Third World Neutrals, and the Evolution of Global Non-Alignment, 1954–1961*, „Journal of Cold War Studies” 2016, nr 18 (4).

PRL, kraje socjalistyczne i Globalne Południe w latach 1955–1990. Stan badań i postulaty badawcze

Celem artykułu jest przedstawienie aktualnego stanu badań poświęconych relacjom państw komunistycznych z Globalnym Południem oraz przedstawienie na tym tle doświadczeń PRL. W okresie zimnej wojny kraje bloku sowieckiego utrzymywały bardzo aktywne relacje z państwami i ruchami narodowowyzwoleńczymi Trzeciego Świata. Kontakty te, zapoczątkowane w połowie lat pięćdziesiątych, miały zróżnicowany charakter i dotyczyły współpracy politycznej, wojskowej, gospodarczej oraz społeczno-kulturalnej. Główną rolę odgrywał w nich Związek Sowiecki, jednak kraje pozostające pod kuratelą Moskwy – zwłaszcza NRD, Czechosłowacja, Jugosławia i Rumunia – również starały się być obecne w Trzecim Świecie. Aktywną politykę wobec państw i ruchów narodowowyzwoleńczych Globalnego Południa prowadziła również Warszawa, choć jej strategia w tym zakresie różniła się od postępowania innych krajów komunistycznych. Zaangażowanie PRL było bardziej ostrożne i bardziej, niż w przypadku innych państw, nakierowane na korzyści ekonomiczne. Jak wynika z przeglądu stanu badań, sporo wiemy już o polityce komunistycznej Polski wobec Trzeciego Świata, jednak wiele obszarów pozostaje wciąż słabo opracowanych. Istniejące wciąż luki w naszej wiedzy mogą stanowić inspirację dla przyszłych badań poświęconych relacjom bloku komunistycznego z Globalnym Południem.

SŁOWA KLUCZOWE

Polska Rzeczpospolita Ludowa, blok sowiecki, Globalne Południe, Trzeci Świat, dekolonizacja

The Polish People's Republic, Socialist Countries and the Global South in 1955–1990: The State of Research and Research Proposals

The aim of this article is to present the current state of research dedicated to the relations of communist states with the Global South and to present the experience of PRL in this respect. During the Cold War, the countries of the Soviet bloc maintained very active relations with Third World states and national liberation movements. These contacts, initiated in the mid-1950s, were of varied nature and concerned political, military, economic and socio-cultural cooperation. The Soviet Union played the lead role in these relations, but countries under Moscow's tutelage – notably the GDR, Czechoslovakia, Yugoslavia and Romania – also sought to be present in the Third World. Warsaw also pursued an active policy towards the states and national liberation movements of the Global South, although its strategy differed from the conduct of other communist countries. The involvement of PRL was more cautious and more, than in the case of other countries, focused on economic benefits. The review of the state of research shows that

a lot is already known about communist Poland's policy towards the Third World, but many areas remain poorly researched. The gaps in our knowledge that still remain may inspire future research dedicated to the relations between the Communist bloc and the Global South.

KEYWORDS

Polish People's Republic, Soviet bloc, Global South, Third World, decolonization

PRZEMYSŁAW GASZTOLD – doktor nauk społecznych, politolog, historyk, pracownik Biura Badań Historycznych IPN, adiunkt w Katedrze Zagrożeń Bezpieczeństwa w Instytucie Społecznych Podstaw Bezpieczeństwa na Wydziale Bezpieczeństwa Narodowego Akademii Sztuki Wojennej. Specjalizuje się w działalności służb wywiadowczych, międzynarodowym terroryzmie i relacjach Europy Wschodniej z Globalnym Południem. Kontakt: przemyslaw.gasztold@ipn.gov.pl.

PRZEMYSŁAW GASZTOLD – PhD, political scientist, historian, employee of the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance and assistant professor at the Department of Security Threats at the Institute of Social Basis of Security at the Faculty of National Security at War Studies University. His research interests include the activities of intelligence services, international terrorism and relations between Eastern Europe and the Global South. He may be contacted at przemyslaw.gasztold@ipn.gov.pl.

KLEJDI KËLLIÇI – politolog, historyk (uzyskał doktorat na Uniwersytecie w Bari). Od 2006 r. pracownik naukowy na Uniwersytecie w Tiranie. Zajmuje się historią komunizmu w Albanii. Od 2018 r. redaktor naczelny pisma „Politikja”, wydawanego przez Wydział Nauk Społecznych na Uniwersytecie w Tiranie. Kontakt: k.kellici@gmail.com.

KLEJDI KËLLIÇI – PhD (University of Bari), political scientist and historian. Since 2006 working at the University of Tirana. His research interests include the communist period in Albania. Since January 2018 he is the editor of “Politikja”, the scientific journal of the Department of Political Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tirana. He may be contacted at k.kellici@gmail.com.